

ЖӘМИЙЛА САҒЫЙДУЛЛАЕВА

**ҚАРАҚАЛПАҚ
ПОВЕСТЬЛЕРИНДЕ
СТИЛЬЛИК
ІЗЛЕНИСЛЕР**

85.3 (3 қар)
С 13

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ХӘМ ОРТА
АРНАҰЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИҰ МИНИСТРЛИГИ
БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

ЖӘМИЙЛА САҒЫЙДУЛЛАЕВА

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТЬЛЕРИНДЕ СТИЛЬЛИК ИЗЛЕНИСЛЕР

(1980-жылар)

Монография

Нөкис
«Qaraqalpaqstan»
2020

УДК: 82.09:821.512.121-31
ББК: 83.3 (5Қар)
С-19

Жәмийла САҒЫЙДУЛЛАЕВА.
Қарақалпақ повестылеринде стильлик
изленислер (1980-жыллар).
Монография. [Текст] — Нөкис:
«Qaraqalpaqstan». 2020-жыл. 120 бет.

Әдебий стиль жазыушы шеберлигинин көриниси хәм көркемлик изленислеринин нәтийжеси болып табылады. Монографияда бул көркем кубылыс өткен әсирдин 80-жыллары хәр тәрепме күшли раўажланған қарақалпақ повестылериндеги әдебий дәстүр хәм жанашыллық, жазыушының индивидуаль стили, жанрдың композициялық жанашыллықлары хәм баянлау типологиясындағы өзгерислер мысалында кең түрде анализленеди. Сондай-ақ, жумыста жазыушы стилинде дәретиушилиқ лабораторияның туган орны, стильдин идеялар хәм образларды сәўлелендириўдеги әхмийети, көркем текст хәм оған хәр бир жазыушының индивидуаль катнасы, көркем аўдарма хәм оның автор стилине тәсири мәселелери дәслепки мәртебе үйрениледи.

Китаптан әдебиятшы-алымлар хәм әдебият пенен қызығыушы оқыушылар пайдаланыуы мүмкин.

Жуўаплы редактор:

Қ.Жәрімбетов — филология илимлериниң докторы,
профессор, Қарақалпақстан Респуб-
ликасына мийнети сиңген илим
ғайраткери.

Пиқир билдириушилер:

К.Алламбергенов — филология илимлериниң докторы,
профессор.
П.Нуржанов — филология илимлериниң докторы,
доцент.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң 2020-жыл
9-ноябрьдеги Кеңесиниң №3 баяннамасы менен тастыйықланған.

ISBN: 978-9943-6768-9-3

BERDAQ ATINDAĞI
QARAQALPAQ
MÄMLEKETLIK UNIVERSITETI
MÄLIMLEME RESURS
— 8/и — ORAYI

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2020.
© Жәмийла Сағыйдуллаева, 2020.

КИРИСИЎ

Көркем әдебият инсанның руўхый мүтәжликлерин қанаатландыруушын хызмет етеди. Ал, бүгинги күнде руўхыйлық мәселесине дыққат-итибар еле де күшейди. Себеби, «... мәнаўият — инсанды руўхый пәклениўге, жетилисиўге шақыратуғын, адамның ишки дүньясы, ерк-ықрарын бекемлейтуғын, ийман-исенимин пүтинлейтуғын, хұджанын оятатуғын теңсиз күш, оның бәрше көзқарасларының өлшеми»¹ болып табылады.

Өткен әсирдин 80-жылларында қарақалпақ әдебияты, сонын ишинде қарақалпақ прозасы хәр тәрепме раўажланды. Роман изертлеушилериниң анықлауынша, усы дәўирде 50 ден аслам романлар², ал бизин жекке баклаўымызша «Әмиўдәрья» журналының өзинде 70 тен аслам повестылер жәрияланды. Әлбетте, бул прозалық дәретпелердин көркемлик дәрежеси хәр қыйлы болды. Бирақ, санның өсиўи көркем әдебиятта сапаның көтерилиўине өз тәсирин жасады.

Себеби, усы дәўирге келип курғақ шақырық, курғақ сүренге қурылған дәретпелер, үлкен жәмийетлик, сиясий проблемаларды «шешиўге бел байлаған» қахарманлар емес, ал күнделик тәшўишлери, жекке тәғдирлери тийкарында улыўмаинсанийлық көзқарасларға ийе болған қарапайым инсанлар образы, олардың руўхый дүньясы, ишки кеширмелери баслы орынға шыға баслады. Усыған байланысly бул жыллардағы көркем прозада қәлем тербеткен жазыушылар У.Пиржанов, А.Халмуратов, К.Смамутов, Г.Есемуратова, К.Рахманов, Е.Өтепбергенов хәм тағы басқалардың дәретиушилигинде жекке инсан тәғдирын сүүретлеу тенденциясы күшейди. Сондай-ақ, жәмийетте жүз берген түпкиликли өзгерислер нәтийжесинде

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Тошкент: «Маънавият», 2008. — 19 б.

² Орымбетова Н. Проблема характера героя в каракалпакском романе 80-х годов. АКД. Нукус. 2001. 2 с.

Т.Кайыпбергенов, Ш.Сейитов, К.Рахманов, А.Әлиев х.т. баска талантлы жазыушылардың прозалық шығармаларында дәуірдің ашшы хақықаттықтары ашықтан-ашық сәулелене баслады. 1980-жылларда жазыушылардың көркемлік ізленислери нәтижесинде каракалпак прозасы, атап айтқанда, каракалпак повестьлери стильлик жақтан түрленди, рауажланды. Бирак, каракалпак прозасында бул мәселе арнаулы изертленбеген еди.

Өзбек әдебиаттаныуында көркем прозаның стили мәселеси С.Мамажанов, П.Қадилов, О.Насыров, А.Мамажанов, Х.Балтабаев, М.Миркасимова, Н.Ахмедов, Й.Салыйжанов, Ш.Дәниярова, М.Пирназарова, Д.Холдаров, Ф.Раджапова³ х.т. баска илимпазлардың изертлеу жумысларында үйренилди. Бул мәселе бойынша арнаулы монографиялар, диссертация жумыслары исленди.

Ал, каракалпак әдебиаттаныу илиминде жазыушы-шайырлар шығармаларының стили мәселеси бүгінгі күнге шекем күтә аз изертленди. Бул мәселе каракалпак филологиясында көбирек тил

³ Мамажанов С. Услуг жоллари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Кодиров П. Хал тили ва реалистик проза. – Тошкент: «ФАН», 1973; Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. – Тошкент: «ФАН», 1981; Носиров Ў. Образларда услуб жоллари. – Тошкент: «Фан», 1991; Мамаджанов А. Романтическая стилевая тенденция в узбекском романе. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1983; Болтабоев Х. Стилевые искания современной узбекской прозы (70-е годы). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1983; Болтабоев Ў. Наср ва услуб. – Тошкент: «Фан», 1992; Миркасимова М. Жанровые-стилевые особенности узбекского романа 70-80 годов (Романы А.Якубова и П.Кадилова). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1986; Ахмедов Н. Вопросы повествования и индивидуального стиля. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1974; Салижанов Ю. Формирование авторской речи в узбекской советской прозе и индивидуальный стиль писателя (на материале литературы 20-30 годов). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1974; Солижонов Й. Нутк ва услуб. – Тошкент: «Чўлпон», 2002; Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев хикояларининг бадиий-услубий ўзига хослиги: Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент: 2000; Пирназарова М. Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Мухтор, Х.Дўстмухаммад, У.Ҳамдам, Т.Рустам романлари мисолида): Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент: 2006; Холдаров Д. Ҳозирги ўзбек киссаларида бадиий услуб муаммоси (Шойим Бўтаев ва Назар Эшанкул киссалари мисолида). Филол. фан. бўйича фалсафа докт. дис. автореферати. – Тошкент: 2017; Раджапова Ф. Истиқлол даври ўзбек киссачилигида услуб ва поэтик тил. Филол. фан. бўйича фалсафа докт. дис. автореферати. – Тошкент: 2018.

билими көзкарасынан изертленилди⁴. Каракалпак әдебиаттаныуында көркем стиль мәселесине арналған Е.Бердимуратов, И.Садуллаев, Қ.Султанов, Қ.Жәримбетов, С.Ахметов, Х.Өтемуратовалардың⁵ айырым мақалалары, илимий-теориялық пикирлери хәм Қ.Байниязовтың «Аялберген Муўсаевтың шайырлық стилинің өзгешеликлери» хәм П.Нуржановтың «Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялық хәм жанрлық-стильлик өзгешеликлери)» деген мийнетлери жарық көрди⁶. Көпшилик жағдайда жазыушы-шайырлар стили көркем әдебиаттын баска да мәселелери менен бирге олардың пүтин дөретиўшилигин, олардың әдебий процессте тутқан орнын үйрениўге арналған мийнетлерде улыўмалық көзкарастан сәулеленип келди. Ал, ғәрезсизлик дәуирине келип бул мәселе арнаулы түрде изертлеу объектине айлана баслады⁷. Себеби, көркем әдебиаттын стили, соның ишинде көркем прозаның стили мәселеси каракалпак әдебиаттаныу илиминде арнаулы изертлеулерди талап етеди.

Каракалпак әдебиатында повестьке карағанда роман көп изертленди⁸. Повесть жанры каракалпак әдебиатында илимпазлар

⁴ Юсупова Б. Т. Көркем шығармаларда келбетликлердин стильлик колланылыуы (И.Юсупов шығармалары тийкарында): Филол. илим. канд. ... дис. – Нөкис: 2000; Алланазаров Е. Каракалпак тилинде метафоралардың стилистик колланылыуы (Т.Жумамуратовтың поэзиясы мысалында): Филол. илим. канд. ... дис. – Нөкис: 2002; Алламбергенова Г. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. Филол. фан. бўйича фалсафа докт. дис. автореферати. – Нукус: 2019.

⁵ Бердимуратов Е. Көркем әдебиат стилинин тийкаргы өзгешеликлери. // «Әмиўдәрйя». – Нөкис, 1973. – №5; Садуллаев И. Жазыушының усылына нәзер салсақ. // «Әмиўдәрйя». – Нөкис, 1989. – №4; Султанов Қ. Излениў жоллары. // «Әмиўдәрйя». – Нөкис, 1985. – №4; Жәримбетов Қ. Критикада шынлық хәм талапшанлық болсын. // «Әмиўдәрйя». – Нөкис, 1986. – №5; Ахметов С. Каракалпак әдебий сыны. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1993, – 227-229-б.; Өтемуратова Х. Тарийхый романда стиль мәселеси. // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. – Нөкис, 2001. – №1-2.

⁶ Байниязов Қ. Аялберген Муўсаевтың шайырлық стилинің өзгешеликлери. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1972; Нуржанов П. Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялық хәм жанрлық-стильлик өзгешеликлери). – Нөкис: «Билим», 2008.

⁷ Сагидуллаева Ж. Каракалпак киссаларида услубий изланишлар (80 йиллар киссалари мисолида). Филол. фан. номз. дис. автореферати. – Нукус: 2010; Тоқимбетова Г. Бердақнинг ижодий индивидуаллиги. Филол. фан. бўйича фалсафа докт. дис. автореферати. – Нукус: 2019.

⁸ Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. – Ташкент: «ФАН», 1974; Қожықбаев Ә. Каракалпак романы. – Нөкис: «Билим», 1977; Султанов Қ.

М.Нурмухаммедов, Қ.Султанов, С.Бахадирова, Қ.Камалов, Ж.Есенов, П.Нуржанов х.т. басқалардың проза туғралы мийнетлерінде сөз болды. Академик М.Нурмухаммедовтың «Современная каракалпакская проза» (Нөкис, 1968) мийнетінде, шығармаларының 2 томлығында (2-том, Нөкис, 1985) 1930-жыллардан 1960-жыллардың орталарына шекемгі каракалпак повестьлері прозаның басқа да түрлері менен бірге үйренілді. Сондай-ақ, Ж.Нарымбетовтың «Каракалпакский роман» (Ташкент, 1974), Қ.Султановтың «Прозаның рауажланыу жоллары» (Нөкис, 1977), С.Бахадированың «Роман хәм дәуір» (Нөкис, 1978), З.Насруллаеваның «Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе» (Нөкис, 1984), Қ.Камаловтың «Дала бүркіти» (Нөкис, 1990) мийнетлерінде хәм Қ.Султановтың «Хәзирги каракалпак прозасының тийкарғы рауажланыу тенденциялары (1960-1980-жыллар)» (Ташкент, 1991) деген темадағы докторлық диссертациясында каракалпак прозасының жана басқышларға көтерілиуін белгілеуде повестьлердің тутатуғын орны атап көрсетілді. **Соңғы дәуірдегі каракалпак повестьлері туғралы пикирлер** илимпаз П.Нуржановтың «Ғәресизлик дәуіріндегі каракалпак прозасы» (Нөкис, 2003) деген шолыу формасында жазылған мийнетінде бериледи.

Каракалпак прозасында повесть жанры 1970-80-жылларда Қ.Камалов, хәм Ж.Есеновлар тәрәпинен арнаулы изертленді.

Т.Қайыпбергеновтың прозасы. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1972; Бахадирова С. Роман хәм дәуір. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1978; Өтемурадова Х. Тарийхый романлар поэтикасы. — Нөкис: «Билим», 1998; Орымбетова Н. Хәзирги каракалпак романында характер мәселеси (сексенінши жыллар). Филол. илим. канд. ... дис. — Нөкис: 2001; Нуржанов П. Сверяя с народной памятью. — Нукус: «Билим», 1994; Нуржанов П. Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялык хәм жанрлык-стильлик өзгешеликleri). — Нөкис: «Билим», 2008; Усы автор. Хәзирги каракалпак романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). — Нөкис: «Билим», 2009. Нуржанов П. Каракалпак романи поэтикасы: сюжет ва композиция (1970-2000 йиллар). Филол. фан. бүйича фан доктори (DSc) автореферати. — Нукус. 2020; Бекбергенова З. Каракалпак романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2000-жыллар). Монография. — Нөкис: «Илим», 2016; Каниязова Ж. Ш. Сейтов романларида характер яратиш махорати («Халқобод» роман-тетралогиеси мисолида). Филол. фан. бүйича фалсафа докт. дис. автореферати. — Нукус: 2017; Бегмуратова Г. Мустакиллик дәври қарақалпак романларида фольклоризмлар. Филол. фан. бүйича фалсафа докт. дис. автореферати. — Нукус: 2019.

Қ.Камалов каракалпак повестинин жанр эволюциясы, ал Ж.Есенов повестьлерде көркемлик изленислердин бир түри болған көркем психологизм проблемасы бойынша илимий-изертлеу жұмысларын алып барды. Соңынан бул изертлеулердин мазмұны монография түрінде жәрияланды⁹. Каракалпак әдебияттануында буннан соңғы дәуірде каракалпак повестин изертлеу мәселеси тоқтап қалды. Соңғы дәуірде каракалпак повестин бүтинги күн көзқарасынан хәр қыйлы бағдарларда терең изертлеу проблемасы бойынша пикирлер баспасөзде жәрияланған мақалаларда өз сәулелениуін тапты¹⁰. Сондай-ақ, кейинги дәуірде каракалпак повести мәселелери А.Султановтың «Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалык дәстүрleri» деп аталған мийнетінде изертленді¹¹. Ал, 2010-жылы Ж.Сағыйдуллаеваның «Каракалпак повестьлерінде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьleri мысалында)» деген темада кандидатлык диссертациясы жакланды¹².

Өзбек әдебияттануында повесть жанрының изертлениуі бир канша алға илгерилеп кетти. Өзбек повести мәселелери А.Расулов, А.Аброров, А.Қобилов, Д.Тураев, Н.Холлиев, А.Рашидов, К.Тағматов, С.Захидова, Н.Худайбергенов, А.Улуғов, М.Тенлашев, Э.Каримов, Ғ.Ташполатов, Қ.Кубаев, М.Рустамова, Д.Холдаров, Ғ.Раджаповалардың¹³ илимий-изертлеу жұмысларында хәр қыйлы бағдарларда изертленилди.

Повесть жанры түркий тиллес халықлар әдебиятында татар, қырғыз, қазақ х. т. басқа әдебиятшылары тәрәпинен изертленилди. Мәселен, татар әдебиятында Ю.Нигматуллинаның «И.С.Тургеневтин

⁹ Камалов Қ. Каракалпак повести (жанрдың эволюциясы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1978; Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлерінде көркем психологизм проблемасы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1986.

¹⁰ Өтемурадова Х. Повесть туғралы пикирлер пайда болсын... // «Устаз жолы» газетасы. — Нөкис, 2002. - №9. 28-февраль; Нуржанов П., Турдымуратова М. Хәзирги каракалпак повестин изертлеудин айырым мәселелери. // «Устаз жолы» газетасы. — Нөкис, 2003. - №47-48. 4-декабрь.

¹¹ Султанов А. Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалык дәстүрleri. — Нөкис: «Билим», 2007.

¹² Сағыйдуллаева Ж. Каракалпак повестьлерінде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьleri мысалында). Филол. илим. ... канд. дисс. — Нөкис: 2010.

¹³ Расулов А. Хәзирги ўзбек повестида ёшлар характери: Филол. фан. номз. ... дис. — Тошкент: 1966; Аброров А. Становление и развитие узбекской

60-70-жыллардагы повестьлери хэм олардын XX эсир басындагы татар әдебиятындагы дәстүрлери» (Казань, 1962) деген кандидатлык диссертациясы бар. Сондай-ақ, XX эсир кыргыз әдебиятында повесть жанрынын жанрлык-стильлик раўажланыў бағдарлары талантлы жазыўшы Ш.Айтматовтын исми менен тығыз байланыслы. Сонлыктан, кыргыз әдебияттаныўында Т.Т.Давыдованын «Хәзирги кыргыз повести (Ш.Айтматов сабаклары)»¹⁴ деп аталған мийнети усы мәселеге арналған әхмийетли изертлеўлердин бири болып табылады. Қазақ әдебияттаныўында 1980-жылларда повесть жанрындагы көркемлик изленислер мәселеси А.Нағметовтын «Хәзирги повесть хэм көркемлик изленис»¹⁵ деп аталған мийнетинде

советской повести.: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Т.: 1975; Кабилов А. Жанр автобиографической повести в узбекской литературе.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1972; Тураев Д. Проблема сюжета в современной узбекской повести.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1974; Холлиев Н. Типология образов современных узбекских повестей.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1979; Рашидов А. Проблема духовно-нравственного становления героя в узбекской повести о рабочем классе. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1981; Тагматов К. Нравственный мир героя и художественные искания в узбекской повести (1960-1970).: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1981; Захидова С. Жанровые и стилевые особенности современной узбекской повести (60-70 гг.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1982; Худайбергенов Н. Сени ўйлайман, замондош. — Тошкент: Фафур Фулом номдаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 1986; Улуғов А. Киссачилигимиз кирралари. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1991; Тенглашев М. Особенности конфликта в узбекских повестях 80-х годов.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1989; Каримов Э. Повесть. // Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. — Тошкент: «ФАН», 1991. 1 жилд; Ташиулатов Г. Нравственные искания в современной узбекской повести (М.М.Дост. Т.Мурод, Г.Хатамов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1993; Кубаев К. Ўзбек киссаларида тарихий хақиқат ва бадний махорат (60-80 йиллар): Филол. фан. ... номз. дис. автореф. — Т.: 2001; Рустамова М. Истиклол даври ўзбек киссаларининг тараккиёт тенденциялари: Филол. фан. номз. ... дис. — Тошкент: 2005; Холдаров Д. Хәзирги ўзбек киссаларида бадний услуб муаммоси (Шойим Бўтаев ва Назар Эшанкул киссаларида бадний услуб фан. бўйича фалсафа докт. дис. автореферати. — Тошкент: 2017; Раджапова Ф. Истиклол даври ўзбек киссачилигида услуб ва поэтик тил. Филол. фан. бўйича фалсафа докт. дис. автореферати. — Тошкент: 2018.

¹⁴ Давыдова Т.Т. Современная киргизская повесть (Уроки Ч.Айтматова). — Фрунзе: «Адабият», 1989.

¹⁵ Нағметов А. Кәзирги повесть және көркемдік ізденіс. — Алматы: «Ғылым», 1985.

орын алды. Усы көзкарастан, усы дәўирдеги каракалпак повестьлериндеги стильлик изленислер де изертлениўге ылайық еди.

Бул жумыстын тийкарғы мақсети көркем прозадағы стиль, онын шығарма көркемлигине тәсири мәселесин 1980-жыллардағы каракалпак повестьлери мысалында, ашыңқырап айтқанда, Г.Есемуратова, У.Пиржанов, Ш.Сейитов, А.Халмуратов хэм Е.Өтепбергенов шығармалары мысалында үйрениў хэм усы тийкарда жазыўшылардын көркемлик изленислерин, повесть дәретиўдеги индивидуаль стилин, олардын хәзирги каракалпак прозасында тутқан орнын ашып бериў болып табылады. Сондай-ақ, жазыўшылар дәретиўшилигиндеги көркем стильдин эволюциясын анықлаўдан, баянлаў типологиясындағы жаңашыллықлар хэм дәретиўшилик лабораториясындағы изленислерин изертлеўден ибарат.

Жумысты жазыў барысында дүнья әдебияттаныўы хэм эстетикасында көркем стиль мәселесине арналған Г.Ф.Гегель, В.Г.Белинский, В.В.Виноградов, М.Бахтин, А.В.Чичерин, М.Б.Храпченко, А.Н.Соколов, Г.Н.Поспелов, Ю.Борев, Н.К.Гей, Н.В.Драгомирецкая, С.М.Бонди, А.Б.Есин, С.Мамажанов, П.Қәдиров, О.Насыров, Х.Балтабаев, Н.Шукуров, Н.Ахметов, Й.Салыйжанов, С.Садық, Т.Бабаев, М.Саттарова, каракалпак әдебияттаныўында С.Ахметов, М.Нурмухаммедов, Қ.Жәримбетов, Ж.Есенов, П.Нуржанов, Ж.Қаниязовалардын илимий-изертлеў жумыслары, илимий-теориялық әхмийетке ийе пикирлери методологиялық хэм илимий-методикалық дәреклер ўазыйнасын аткарды.

Сондай-ақ, жумыста 1980-жыллар каракалпак повестьлериндеги стильлик изленислерди усы дәўирдеги рус, кыргыз, өзбек прозасынын белгили шығармалары менен салыстырмалы-типологиялық бағдарда изертлеўде А.Акматалиев, И.Фафуров, К.Алламбергенов, С.Бахадырова, А.Султановлардын илимий-теориялық пикирлеринен пайдаланылды.

Изертлеўдин нәтийжелери XX эсир каракалпак прозасы хақында илимий-теориялық көзкарасларды толықтырыўда, хәзирги әдебий процесс хэм индивидуаль стиль мәселелерин изертлеўде, жаңа дәўир прозасынын раўажланыў нызамлылықларын үйрениўде илимий дәрск хэм илимий тәжирийбе болып хызмет етеди. Сондай-ақ, оннан жокары оқыў орынларында хәзирги каракалпак әдебияты хэм әдебий процесс бойынша сабакларда, қәнигелик курсларын шөлкемлестириўде, заманагәй каракалпак прозасы бойынша сабақлық хэм қолланбалар дүзиўде, әдебияттаныў терминлеринин жаңа түсиндирме сөзлигин жаратыўда пайдаланыў мүмкин.

1 БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТИНИҢ СТИЛИН ИЗЕРТЛЕҮДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1.1. Стиль тууралы улыўма теориялық түсиниклер

«Стиль» түсиниги әйемги греклердин ушлы жазыў қуралынын атамасынан алынып, соңынан әйемги Римде тил билими термини сыпатында кәлиплести. «XVII әсирде поэтикалық стиль ҳақындағы изертлеўлер айрықша филологиялық пән сыпатында кәлиплести, ал XVIII әсирде «стиль» термини философиялық эстетика тәрәпинен өзлестирилди»¹⁶. Көркем өнердин түрлерин үйренетуғын илмлерде (сонын ишинде әдебиаттануўда) стиль улыўма эстетикалық кәдириятлар көзқарасынан изертленеди. Мәселен, стильге улыўма көркем өнер көзқарасынан баха берген XIX әсирдеги немец алымы Г.Гегель, көркем әдебий стиль теориясы менен арнаулы шуғылланған XX әсирдеги рус илимпазлары А.Н.Соколов, Г.Н.Поспелов хәм тағы басқалар мәселеге усы көзқарастан жантасады¹⁷. Демек, көркем әдәбий стиль биринши гезекте көркем-эстетикалық кубылыс болып есапланады.

Әдебиатта айырым талантлы жазылған шығармалардың хәм айырым талантлы жазыўшылардың өзине тән стили болады. Мәселен, Әжинияз шығармаларының стили, Бердак шығармаларының стили, И.Юсупов поэзиясының стили, Т.Қайыпбергенов прозасының стили х.т.б. Стиль шеберликти менгерген жазыўшыларда ғана болады. Сондай-ақ, әдебиатта белгили бир әдебий ағым хәм жөнелислердин стили болыўы мүмкин. Мәселен, хәзирги қарақалпақ поэзиясында шайыр С.Ибрагимовтын модернистлик бағдардағы шығармалары өзгеше стильге ийе. Және де белгили бир әдебий түрдин, жанрдың стили болыўы мүмкин.

Мийнет процесинде «Хәр қандай дәретиўшилиқ — искерлик, бирәк хәр қандай искерлик дәретиўшилиқ бола бермейди. Хәқыйкатында,

¹⁶ Литературный энциклопедический словарь. — М.: «Советская энциклопедия», 1987. — 421 с.

¹⁷ Гегель Г.В.Ф. Собр. соч. — М.: Соцэкгиз, 1940. том XIII; Соколов А.Н. Теория стиля. — Москва: «Искусство», 1968; Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. — Москва: изд-во МГУ, 1970.

дәретиўшилиқ ой-пикири, туйғысы барқ урған адамлар искерлиги дәретиўшилиқ. Бундай адамлар бәрқулла изленисте, жаналықлар ашыў жолында тынымсыз хәрәкетте болады. Дәретиўшилиқ олардың жасаў тәризи»¹⁸ не айланып қалады. Ал, дәретиўшилиқ процесинин дәретиўшинин «өмиринше заўықланыў дәрәги»; «өзинше жасаў тәризи» не айланыўы менен онда стиль түсинигине сәйкес қәсийетлер, сыпатлар кәлиплесип барады. Сондай-ақ, өзбек әдебиатшысы О.Насыров гәрәзсизлик дәўиринде жарық көрген «Образларда стиль жилўалары» деп аталған мийнетинде XX әсирдеги белгили өзбек жазыўшысы Ш.Қалмырзасевтын төмендеги пикирлерин силтеме келтириў арқалы хәр қандай жекке стильде сол дәретиўшинин индивидуаль шахсын, жекке характери белгилерин көриўге болатуғынлығын дәлиллеиди: «... жазыўшы Шүкир Қалмырзасев та бир сапары «Бизде, көбинесе, әдебиатшылар қандай да бир жазыўшының руўхый мүлки — дәретиўшилиги ҳақында пикир жүриткенде хәм оны анаў яки мынаў тәрәптен анализлегенде, сол дәретиўшинин шахсына — ол хәм адам, шахс, ең тийқарғысы характер екенлигине, оның усы характери, индивидуаль қәсийетлери де оның дәрәтпелерине, сүүретлеў усылларына өтиўи, қалаберсе; «стиль — бул жазыўшы» деген ески қағыйдаға онша әмел қылмай кетиўлерин сеземиз. Ал, бул мәселе дәретиўшиликте түпкиликли мәселелерден бири болып есапланады» деген еди»¹⁹. Сонлықтан да, көпшилиқ әдебиатшылар стильди жазыўшының дәретиўшилиқ индивидуальлығынан, оның өзлигинен излеўди мақул көреди²⁰.

Ал, жазыўшы стилинин оның өзлиги менен тиккелей байланысын дәлиллеўде өзбек тилинде шыққан «Әдебиат теориясы» қитабының екинши томында («Әдебий дәретиўшиликте стиль» деп аталған болиминде) XIX әсирдеги белгили рус илимпазы В.Г.Белинскийдин стиль термининин мәнисинде колланған «слог» термини тууралы «Слог дегенде биз... жазыўшының форма менен мазмунға қуйма бир хәлат бағышлай алыў қәбилетин хәм соның менен бирге хәмме-

¹⁸ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. — 3 б.

¹⁹ Носиров Ў. Образларда услуб жилолари. — Тошкент: «Фан», 1991. — 3 б.

²⁰ Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. — Москва: «Советский писатель», 1968; Расулов Т. Адабий ижодда услуб. // Адабиёт назарияси. Икки томлик. — Т.: «ФАН», 1979. II том; Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1979. — 297 б.; Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981; Носиров Ў. Образларда услуб жилолари. — Тошкент: «Фан», 1991.

хэмме нәрсеге өзлиги, өз руўхының тәкирарланбас, оригинал танбасын түсирип өте алыў өзіншелигин, яғный оған тәбият тәрәпинен инам етилген өзіншеликти нәзерде тутамыз»²¹ деп айтқан пикирлери, сондай-ақ, әдебиятшы О.Насыровтың 1980-жыллардың басында жарық көрген «Жазыўшы шахс, көркем стиль, автор образы» деген мийнетинде ХХ әсирдеги уллы рус жазыўшысы М.Горькийдин «Егер кимде-ким жазыўшы болмакшы болса... әлбетте, өзинен өзлигин табыўы зәрүр... Жазыўды барлық стилистлерден үйренин, лекин өз нотаныз, өз косығыңызды излең»²² деген пикирлерине силтемелер берилиўи тосыннан емес.

Демек, жокарыда силтеме келтирилген пикирлердин хәммесинде, яғный жазыўшының «өзинше жасаў тәризи», оның өз «слог»ына, «өз нота»сына, «өз косығы»на ийе болыўы, «өзинен өзлигин излеўи» жазыўшы стили туўралы түсиникти пайда етеди.

Сонын менен бирге, әдебиятта айырым талантлы жазылған шығармалардың өзине тән сүүретлеў стили болады. Мәселен, өзбек изертлеўшиси М.Пирназарова өзиниң «Хәзирги өзбек романларында стильлик изленислер (А.Мухтар, Х.Досмухаммед, У.Хамдам, Т.Рустам романлары мысалында)» деген темадағы кандидатлық диссертациясында көркем шығарманың стили менен жазыўшы стилин тығыз байланыслы карап «Көркем шығарманың стили тийкарында жазыўшы стили туўылады. Усы стильде хәм хәр бир табыслы шыққан шығармада автордың өзлиги көринип турады. Стильлик принциплер талант тәбияты, дәрәтиўшилик келбети, пикирлеў тәризи, баянлаў усылы, әдебий дәстүрлерге мүнәсибетине байланыслы. Стильлик индивидуальлық көркем шығарманың барлық тәрәплеринде көринеди. Ол типологиялық жақынлықты бийкарламайды»²³ деп жазады. Ал «стильдин типологиялық жақынлықты бийкарламаўы» оның улыўмалық тәрәплеринин де бар екенлигин көрсетеди. Себеби, көркем әдебий стиль теориясы менен арнаўлы шуғылланған рус илимпазы А.Н.Соколов та «Индивидуаль стиль — бул улыўма стильдин жекке варианты»²⁴ деп есаплайды. Солай етип, жазыўшы стили бир ўақыттын өзинде хәм жекке, хәм улыўмалық кәсийетлерге

ийе болады. «Бирақ соны айтыў керек, хәр бир жекке әдебий стильди миллий мәденияттың қудиретинен хәм раўажланыў жағдайынан туўылған кубылыс сыпатында карастырыў лазым»²⁵ болады. Қарақалпақ поэзиясында көркем форма мәселесин изертлеген илимпаз Қ.Оразымбетовтың косық формасының көркем шығарма стили менен байланысы туўралы айтылған усы пикирлеринен алдын ала айтып өткениндей, автор стильдин жеккелилиги ямаса оның улыўмалығы туўралы еки түрли пикирдин биреўин ямаса екеўин де дурыс яки надурыс деп тастыйыклаў нийетин билдирмесе де, онда әдебияттың улыўма раўажланыў нызамлылықтарынан келип шыққан пикирлер билдирилгенликтен, буның түп-тийкары типологиялық байланысларға барып такалатуғынлығын көриўимизге болады.

Әдебияттаньўда стильди өзелден көркем шығарманың идеясы менен, оның жанры менен байланыслы үйрениў дәстүри кәлиплескен. Мәселен, рус әдебиятшысы А.В.Чичеринниң баспада бир неше рет жарық көрген «Идеялар хәм стиль» мийнетинде стиль түсиниги көркем шығарманың идеясы менен тығыз байланыслы үйренилсе, өзбек әдебияттаныўында стиль мәселесине арналған айырым мийнетлерде хәм илимий топламларда ол көркем шығарманың жанры менен тығыз байланыста изертленеди²⁶. Атап айтқанда, «Өзбек әдебиятында жанрлар типологиясы хәм услублар рәнбәрәнлиги» (Ташкент, 1983) деген илимий топламда «Стильдин тийкары идея болып табылады. Жанр болса, стиль категориялары, элементлери хәм компонентлерин шөлкемлестириўши, оны жүзеге шығарыўшы факторлардан бири»²⁷ деп көрсетиледи. Сондай-ақ, рус илимпазы Г.Н.Поспелов «Көркем әдебий стиль мәселелери» деген мийнетинде «Жанр — бул көркем шығарманың форма тәрәпи емес, ал оның мазмунының улыўма тарийхый кайталаныўшы тәрәпи»²⁸ деп тастыйықлайды. Олай болса, жокарыда мысал келтирилген мийнетлерде стиль көркем шығарманың мазмуны менен байланыслы үйренилген деген жуўмакка келиўге болады. Ал, Г.Н.Поспеловтың өзи усы мийнетинде стильди тиккелей көркем шығарманың формасы

²⁵ Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги карақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилик (80-жыллар). — Нөкис: «Билим», 1992. — 71-б.

²⁶ Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973; Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. — Тошкент: «ФАН», 1983.

²⁷ Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. — Тошкент: «ФАН», 1983. — 191 б.

²⁸ Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. — Москва: изд-во МГУ, 1970. — 46 с.

²¹ Адабиёт назарияси. Икки томлик. — Т.: «ФАН», 1979. II том. — 126 - 127 бб.

²² Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадний услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. — 9 б.

²³ Пирназарова М. Хәзирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Мухтар, Х.Дўстмухаммад, У.Хамдам, Т.Рустам): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Т.: 2006. — 18 б.

²⁴ Соколов А.Н. Теория стиля. — Москва: «Искусство», 1968. — 159 с.

менен байланысly түсіндіреді. Мәселен, ол усы мийнетінде бир катар әдебиятшылар Э.Эльсберг, А.В.Чичерин, А.Н.Соколовлардың көркем шығарманың стили туўралы айткан «мазмунласкан форманың пүтинлиги» (Я.Э.Эльсберг), «мазмун хәм форманың бирлиги» (А.В.Чичерин), «өзине тән «нызамлылықлары» менен көркем шығарманың идеялық мазмунына кириўши «элементлер системасы»» (А.Н.Соколов) деген пикирлериниң жүдә кең түсиниклер екенлигин айта келип, «... көркем шығарманың стили — бул онын мазмуны емес, ал онын форма тәрәпине тән кәсийет»²⁹ деп тастыйықлайды. Деген менен, «Стильди сап сыртқы форма деп түсиниў тек теориялық абстракциялар есапланып, нәтийжеде, жанлы әдебий қубылыстан сыртқы сүўретлеў белгилерди ажыратып алыўға имкан береді, буны кәлегенше ажыратыў, бириктириў, системалаў мүмкин. Лекин, нәтийже бәрибир формалистлик тенденцияға алып барады.

Бирак, стиль сүўретлеўдин сыртқы белгилеринен ибарат емес. Онда сөз устасынын дәретиўши шахс сыпатындағы турмысы, дүньяға көзқарасы, позициясы, шығармадағы форма хәм мазмун бирлиги бар»³⁰. Әдебиятшы О.Насыровтың бул пикирлерине және бир өзбек илимпазы Х.Балтабаевтың төмендеги пикирлери үнлеседи: «... стиль сөзин белгили шығармаға байланысly колланғанда, сол дәретпениң жанрлық хәм формалық өзіншелликлерин ле есапка алыў керек болады»³¹. Белгили рус илимпазы В.В.Виноградов «Проблемы русской стилистики» мийнетинде өзи силтеме келтирген «Жазыўшының көркем стили образларда тил қураллары жәрдемінде синип кеткен онын дүньяға көзқарасын сәўлелендиреди. Сонлықтан, жазыўшының көркем стилин функциональлық көзқарастан көркем шығарманың образлы-идеялық мазмунынан бөлип үйрениў мүмкин емес»³² деген пикирлерге қосылады. Ал, атаклы рус илимпазы Ю.Борев «Стильди, көбинесе, формаға байланыстырады. Стиль форма да, мазмун да, хәтте, олардың бирлиги де емес... Организмде оның «форма» хәм «мазмун» клеткада генлик таңлаўына байланысly болғанлығы сыяқлы стиль хәм формаға, хәм мазмунға, хәм олардың бирлигине катнаслы болады»³³ деп жазады.

²⁹ Там же, - 24, - 34 с.

³⁰ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадийи услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. - 72 б.

³¹ Болтобоев Х. Наср ва услуб. — Тошкент: «Фан», 1992. - 4 б.

³² Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. — Москва: «Высшая школа», 1981. - 162 с.

³³ Борев Ю. Художественный стиль, метод и направление. // Теория литературных стилей. В 4-х т. — М.: «Наука», 1982. Т.4. С. 77.

Сондай-ақ, соңғы дәуірлерде изертлеўши Санжар Садык өзбек әдебияттаныўында стиль проблемасының айырым жағдайларда жүзеки үйренілгенлигин, яғный оны көбирек сыртқы белгилер тийкарында анализлеў жағдайларының болғанлығын мысаллар аркалы дәлиллеп көрсетеди. Ол «Атап айтқанда, әдебиятшы М.Султанованың «А.Қаххар услубы» китабында (Ташкент, «Фан», 1967) усы жазыўшының өзине тәнлиги тийкарынан портрет, пейзаж, деталь сыяқлы сыртқы белгилер жәрдемінде жарытылып, мәселе Бюффон («Стиль — бул адам» — С.Ж.) тәрийипинен жүдә узакласылған тәризде үйренілгенлигин»н айтып өтеди³⁴.

Стиль проблемасына байланысly бундай жағдайлар қарақалпақ әдебияттаныўында да ушырасады. Мәселен, әдебиятшы Қ.Султановтың 1980-жыллардың орталарында жәрияланған «Излениў жоллары» («Әмиўдәрәя», 1985, №4) деген макаласында стиль мәселесин үйрениўде усындай бир тәрәплемелилик бар екенлигин әдебиятшылар Қ.Жәримбетов хәм С.Ахметовлар орынлы сынға алады. Әдебиятшы Қ.Жәримбетов «Критикада шынлық хәм талапшанлық болсын» деп аталған макаласында Қ.Султановтың стильлик өзгешеликлерди тийкарынан майда детальлар, әсиресе, пейзажлық сүўретлеўлер мысалында анықламақшы болғанлығын айта келип, «Бирак, стиль күтә үлкен түсиник, оны тек сүўретлеў қураллары тийкарында емес, ал улыўма турмыс шынлығының сәўлелениўи позициясынан қараған мақулырақ»³⁵ деген көзқарас билдиреди. Буннан соң сыншы С.Ахметов өзиниң «Қарақалпақ әдебий сыны» (Нөкис, 1993) мийнетинде усы мәселеде автордың (Қ.Султановтың — С.Ж.) примитивизмге жол қойғанлығын күшли сынға алады³⁶.

Демек, жоқарыдағы пикирлерден келип шығатуғын жуўмақ, стильди мазмун хәм форманың бирлигинен излеў керек. Әсиресе, онда мазмунның жетекшилик хызмети есапка алыныўы тийис.

Солай етип, стильди көркем шығармада «турмыс шынлығының сәўлелениўи позициясынан» (Қ.Жәримбетов), жазыўшының өзлигинен, онын дүньяға көзқарасынан, мазмун хәм форманың бирлигинен излеген дурыс болады.

³⁴ Содик Санжар. Янги ўзбек адабиёти курси дастури. Университетларнинг ўзбек филологияси магистрлик босқичи учун. Ўқув қўлланма. — Тошкент: ЎЗМУ, 2000. - 71 б.

³⁵ Жәримбетов Қ. Критикада шынлық хәм талапшанлық болсын. // «Әмиўдәрәя». — Нөкис, 1986. - №5. — Б. 10.

³⁶ Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. - 229-б.

1.2. Повесть жанрының табияты ҳам көркем стиль. 1980-жыллардағы каракалпак повестьлеринин жанрлық-стильлик өзгешеликтери

Өзбек повестинин кәлиплесиү ҳам раўажланыү жолларын изертлеүши А.Аброров повесттин жанрлық табиятынан, яғный онын гүррин менен романның ортасында туруышы «орташа проза» екенлигинен келип шығып, оны романға өтиүдеги бир көпир, баскаша айтканда, повестти көбинше жазыушыны «үлкен проза»ға таярлаушы дөретиушилик лаборатория сыпатында қарайды³⁷. Сондай-ақ, бундай көзқараслар өзбек тилинде шыққан «Әдебий түрлер ҳам жанрлар» үш томлығында (I томында) жанрдың табиятын анықлауда басшылыққа алынып, көп жағдайларда эпиканың бул жанры жана әдебий дәуирди баслап беретугынлығы ҳам өзинин артынан үлкен көркем формаларды – роман ҳам эпопеяларды ертип келетугынлығы онын типологиялық белгилеринин бири сыпатында көрсетиледи³⁸.

Қаракалпак повестинин жанр эволюциясын изертлеүши Қ.Камалов повесттин бундай жанрлық табияты туўралы «Бул – прозадағы тутас әдебий шеберликке қарай тасланған үлкен бир адым. Қәлеген әдебияттың тарийхына көз жиберсек, повесттин раўажланыуы массалық түс алмай турып прозада әдебий шеберлик **массалық түс алмайды ҳам роман кен масштаблы**, көп формалы болып раўажланбайды»³⁹ деп жазған еди. Дурысында да, повесть жазыушылардың көркем шеберликке жетисиуинде дөретиушилик лаборатория, баскаша айтканда, олардың «үлкен проза» тарауына түсиуинде «трамплин» ўазыйпасын атқарады.

Көркем прозада бундай тутас әдебий шеберликке жетисиү – бул өз-өзинен пайда болатугын кубылыс емес. Айтайық, проза тарауында бул киши көлемли гүрринлердин орташа эпикалық жанр есапланатуғын повестьлерди дөретиуіге өтиү жолында өзінше «тәжирийбе мектеби» болғанлығы сыяқлы, повесть те әдебиятта романға өтиү жолында бир басқыш болып есапланады. Қаракалпак әдебиятында гүррин жанры бойынша дәслепки изертлеулер жүргизген илимпаз С.Бахадырова гүрринин өзине тән жанрлық өзгешеликтери туўралы айта келип, оны баска жанрлардың ишинде

«тәжирийбе мектеби»⁴⁰ екенлигин тастыйықлайды. Қаракалпак гүррининин соңғы дәуирдеги раўажланыу бағдарларын изертлеуши А.Аманова бул туўралы өзинин «Жанрдың мүмкиншиликтери» деп аталған мақаласында «Қаракалпак гүррини үлкен прозаға жол ашып берди. Ол баска прозалық жанрлардың пайда болыуына ҳам кәлиплесиуине жағдай жасады»⁴¹ деп көрсетеди. Сондай-ақ, автор усы мақаласында әдебиятшы Қ.Камаловтын каракалпак әдебиятында реалистлик, лирикалық, романтикалық ҳам сатиралық сыяқлы төрт стильлик ағымды, ал С.Бахадырованың пикири бойынша киши жанрда эпикалық, психологиялық, лирикалық ҳам сатиралық гүрриндерге ажыратып көрсеткенлигин айта келип, өзи де 1970-1980-жыллардағы каракалпак гүрриншилери төмендеги топарларға бөлип қарайды: «юмор-сатиралық бағдардағы авторлар (О.Әбдирахманов, С.Жумағұлов, Ж.Муратбаев, М.Нызанов), психологиялық сүүретлеуіге умтылатугын жазыушылар (А.Султанов, Г.Рахимова, У.Пиржанов, К.Мәмбетов, Қ.Жуманиязов, Г.Мәтякубова т. б.), эпикалық бағдардағы (Т.Халмуратов, А.Халмуратов, А.Садыков, И.Нийетуллаев, Ө.Өтеулиев, Б.Қазақбаев т. б.), лирико-психологиялық бағыттағы (С.Бахадырова, Г.Турсынова, А.Дәулетмуратов, Х.Хәмийдов т. б.) жазыушылар»⁴².

Ал, 1980-жыллардағы каракалпак повестьлеринде, тийкарынан, лирико-психологиялық, психологиялық, эпикалық ҳам юмор-сатиралық бағдарларды көриуіге болады. Атап айтканда, усы дәуирде Г.Есемуратованың «Қызым, саған айтаман!..», «Жийрен», К.Алламбергеновтың «Қыйын өткел», К.Рахмановтын «Өмир ҳам өлим», Б.Аймухамедованың «Шофёр кыздың дәптери», Е.Өтепбергеновтын «Кумар», Ш.Сейитовтын «Исине тиркелип тигилсин!..», К.Смамутовтын «Не ушын?», Г.Турсынованың «Шегаралар болмаса», «Сүлдер» х.т.б. шығармаларын лирико-психологиялық повестьлердин катарына қосыуға болады. Усы дәуирдеги психологиялық повестьлерге Қ.Жуманиязовтын «Дослық гүзары», М.Қайыповтын «Қыл тусау», А.Халмуратовтын «Бир ақшам», У.Пиржановтын «Қарда қалған излер...», «Апрельдин соңғы ақшамы», А.Әбдиевтин «Эрен Сәхий» х.т.б. прозалық шығармаларын киргизиуіге болады. Ал, Қ.Жуманиязовтын «Жайлау жұлдызы», «Үш қуаныш», Ю.Леонтичевтин «Хызмет бабындағы тапсырма»,

³⁷ Аброров А. Становление и развитие узбекской советской повести.: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Т.: 1975. – 10 с.

³⁸ Адабий турлар ва жанрлар. 3 жылдик. – Т.: «ФАН», 1991. I жилд. – 166 б.

³⁹ Камалов Қ. Қаракалпак повести (жанрдың эволюциясы). – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1978. – 90-б.

⁴⁰ Бахадырова С. Гүррин жанрының тейнара өзгешеликтери. // ӨзССР ИА ҚҚБ хабаршысы. – Нөкис, 1970. – №10. – Б. 75.

⁴¹ Аманова А. Жанрдың мүмкиншиликтери. // ӨзССР ИА ҚҚБ хабаршысы. – Нөкис, 1970. – №9. – Б. 103.

⁴² Сонда, – Б. 105.

Ә.Атажановтың «Сен адамсаң!», «Шөлде», А.Әлиевтің «Орынбасар», Ж.Муратбаевтың «Парасат» повестерінде эпикалық сүретлеулер басым. Сондай-ақ, бұл дәуірде С.Жумағұловтың «Мен, Пирнияз және биреу...», «Әжағам үйленді», М.Нысановтың «Жат жұрттағы жети күн» (фантастикалық сүретлеулер аралас) х.т.б. дәретпелері юмор-сатиралық кәсіптерлері менен ажыралып турады.

Қарақалпақ прозасының жанрлық-стильлік жақтан байыуы 1960-70-жылдарда дәретілген лирико-психологиялық повестердің есабынан болғанлығы хәммеге мәлим. ХХ әсир қарақалпақ әдебиятында бұл бағдарда жазыушылар Узакбай Пиржанов хәм Кеңесбай Смамутовлар дәслепки гүрринлерин жазғаннан соң орташа прозаға қол урса, ал жазыушы Шаўдырбай Сейитов бир қатар («Көп еди кеткен тырналар», «Қашкын») повестеринен кейин қарақалпақ әдебиятында лирико-психологиялық романның басламасы «Ығбал сокпақлары» (1975) романын дәретти. Бунда жазыушының жоқарыда аты аталған **повестері оның «Ығбал сокпақлары»** лирико-психологиялық романын дәретіуде көпир ұазыйпасын атқарды.

Изертлеуши А.Аманова қарақалпақ прозасында кәлиплескен бұл жаңа стильлік бағдарды гүррин жанры көлемінде қарастырып, 1960-жыллары И.Юсуповтың «Сейдан ғаррының геуиши» гүрринин лирико-психологиялық сүретлеудің жақсы үлгилеринен болғанлығын тастыйықлайды хәм ол қарақалпақ гүррининде «Сүретлеудің бұл түрине сонын ала, әсиресе, сол 60-жыллардағы (ХХ әсирде – С.Ж.) жас жазыушылар бет бура баслады. Нәтийжеде, лирико-психологиялық сүретлеу белгили бир стильлік бағдар болып кәлиплиести»⁴³ деп белгилеп көрсетеди.

Демек, қарақалпақ әдебиятында 1960-70-жылдарда киши хәм орташа эпикалық жанрда көринген стильлік изленислер прозада тутас әдебий шеберликтің артыуына тәсир жасады. Буннан соңғы дәуірде көркем прозамызда повесть дәретіуде бурыннан бар миллий тәжирийбелер менен әдебий дәстүрлердің синтези нәтийжесинде психологиялық бағдарда А.Халмуратовтың «Бир акшам» (1981), У.Пиржановтың «Қарда қалған излер...» (1984), «Апрельдің соңғы акшамы» (1987), А.Әбдиевтің «Эрен Сәхий» (1989) повестері, лирико-психологиялық бағдарда Г.Есемуратованың «Жийрен» (1980), Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» (1986),

Е.Өтепбергеновтың «Қумар» (1986) х.т.б. шығармалары айрықша көзге түсти. Усы жыллары дәретілген повестердің 1960-70-жыллардағы повестер менен уқсас тәрептері болыуы менен бирге, олардың өзине тән сүретлеу өзгешеликтері де бар. Атап айтқанда, А.Халмуратовтың «Бир акшам», У.Пиржановтың «Қарда қалған излер...», «Апрельдің соңғы акшамы» повестерінде қарапайым инсанның жекке тәғдирин сүретлеу тенденциясының күшейгенлиги, жазыушылардың өз шығармасында сүретлеп атырған ұақыт хәм кеңисликті сезе билиу кәбилетинин артқанлығы, сол себепли, жазыушылардың шығармаға сюжет хәм композиция таңлауда ұақыяларды қысқа пурсатқа жайластыруға, ұақыяларды тезлетілген пәт пенен баянлауға умтылғанлығы, әсиресе, жазыушылар таңлаған сюжет мазмунында философиялық-интеллектуаль хәўаздың күшейгенлиги, усыған байланыслы психологиялық сүретлеудің көркем прозамызда еле де өнимли қолланылатуғын көркем әмелге айланғанлығы сезилип турады. Ал, қарақалпақ әдебиятында Е.Өтепбергеновтың «Қумар» повестинин айырым әдебиятшылар тәрепинен қара сөз бенен жазылған поэма⁴⁴, қара сөз бенен жазылған қосық⁴⁵, мухаббат хәм ар-намыс қосығы⁴⁶ деп бақаланыуы қарақалпақ повестин үйреніу дәрежесин еле де жетилистириуді, теренлетиуді талап етеди.

Қарақалпақ прозасының жанрлық-стильлік түрлениуінде хәм раўажланыуында лирико-психологиялық повестердің тутқан орны, оның әхмийети туўралы академик М.Нурмухаммедов 1970-жылларда-ақ мынадай пикир билдирген еди: «Лирико-психологиялық повестер санының артыуы, менинше, прозадағы реалисттик тенденцияларды раўажландырыудағы хәм жазыушылық шеберликті арттырыудағы айтарлықтай сәтти қәдем... Психологиялық проза... айтарлықтай табысларға еристи»⁴⁷. Ал, әдебиятшы Ж.Нарымбетовтың «... соңғы жыллары әдебиятта жаңа лиро-драмалық поэма, қосық пенен жазылған повесть, лирико-

⁴⁴ Бахадырова С. Бүгинги жаслар проза хәккында. // «Жас Ленинши» газетасы. – Нөкис, 1987. – №12. 10-февраль;

⁴⁵ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1994. – 203-б.

⁴⁶ Есенов Ж. Мухаббат хәм ар-намыс қосығы. // «Әмиўдәрья». – Нөкис, 1987. – №6.

⁴⁷ Нурмухаммедов М. Хәзирги қарақалпақ прозасының гейпара актуаль проблемалары. // Қарақалпақ әдебиятының мәселелери. – Н.: «Қарақалпақстан», 1975. 1-топтам. – Б. 7.

⁴³ Аманова А. Жанрдың мүмкиншиликлери. // «Әмиўдәрья». 1987. – №9. – Б. 104.

психологиялык повесть сыякы формалардын пайда болууы онын (адебияттын — С.Ж.) реализм шынларына карай аткан ахмийетли адымы болды»⁴⁸ деген пикирлери каракалпак адебиятынын рауажланыу жоллары тууралы жокарыдагы пикирлерди толыктырады.

Адебиятшы К.Камалов каракалпак адебиятындагы лирико-психологиялык сүүретлеу формасын «... лиро-эпикалык дастанлардан басланады. Оннан кейин жанрдын бул түринин кәсийетлери миллий тежирйбе сыпатында Э.Шамуратовтын «Ески мектепте» повестинде колланылган еди»⁴⁹ деген жуумакка келеди. Бирак, адебиятшы К.Камаловтын миллий прозамызда 1960-70-жылларда дөретилген жана повестьлерди де сол «лиро-эпикалык» повестьлер деген термин менен атап жиберйуи илимий жактан дурыс келмейди. Каракалпак повестьлеринде көркем психологизм мәселесин изертлеуши Ж.Есенов бул терминди К.Камаловтын 1960-жыллардан кейин дөретилген повестьлерге булай колланыуын сол шығармалардын турмысты сүүретлеу усулларына онша сәйкес келмейтууынлығын айтады. Автор (Ж.Есенов — С.Ж.) бунда К.Камаловтын өзи де сол жылларда Т.Қайыпбергеновтын «Уйкысыз түнлер», «Сууык тамшы» повестьлеринин жазыушынын дәслепки «Муғаллимге рахмет» повестинен айырмашылыктарынын бар екенлигин **бийкарламайтууынлығын айтып, оны К.Камаловтын мына пикирлери менен түсиндиреди: «Т.Қайыпбергеновтын «Сууык тамшы» повестинде сюжет хәм композиция курыуда лиро-эпикалык усулды баскашарак пайдаланған»⁵⁰ деп жазғанлығын айта келип, «Мине, усы «баскашарак» пайдаланыу бул повестьлерде психологизмди күшейткен. Сонын ушын да, бул повестьлерди, бизинше, «лиро-эпикалык» емес, ал «лирико-психологиялык» повестьлер деген терминде колланылып жүрийуи орынлы. Мысалы, бул терминди усы повестьлер хақкында пикир билдирген академик М.Нурмухаммедов, Ж.Нарымбетов хәм тағы баскалар дурыс ислетеди»⁵¹ деп дәлиллейди. Тилекке карсы,**

⁴⁸ Нарымбетов Ж. Каракалпак романынын хәзирги рауажланыу жоллары. // Каракалпак адебиятынын мәселелери. — Н.: «Каракалпакстан», 1975. 1-топтам. — Б. 215.

⁴⁹ Камалов К. Каракалпак повести (жанрдын эволюциясы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1978. — 78-б.

⁵⁰ Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1986. — 31-32-бб.

⁵¹ Сонда, — 32-б.

К.Камаловтын 1990-жылы баспадан шыккан «Дала бүркити» мийнетинде бул алжасыклар тағы тәкирарланады⁵².

Лирико-психологиялык повестьлерде лирикалык сүүретлеудин басым болатууынлығын К.Камаловтын өзи де бийкарламай: «Лиро-эпикалык (бул жерде термин «лирико-психологиялык» деп түсинилиуи керек — С.Ж.) повестте эпикалык сюжет сакланады. Бирак, ол лирикалык қахарманнын «еске түсирийуери» менен уакыянын көлеми (уакыт хәм кеңислик) жыйнакластырылып сүүретленеди... автордын баянлаулары менен сүүретлеулеринде аллитерациялар менен ырғаклар колланылады»⁵³ деп жазады. Ал, жазыушы Ш.Сейитов өзинин дөретйушилик лабораториясында «Көп еди кеткен тырналар» (1969) деп аталған лирико-психологиялык повестинин жазылуу тарийхына байланыслы «...көзимнин алдында образлар, сүүретлер, ырғаклар, кәтелесип отырған жокпан, «кара сөзде ырғак болмайды», — деген маған еlege шекем ғырт жалған. Эне, сол ырғак асыктырады мени»⁵⁴ деп айткан пикирлери прозалык шығармалардагы ырғак тууралы жазыушылардын өзлеринин көзкарасларын тастыйыклайды.

Қырғыз адебиятшысы А.Акматалиев Ж.Есеновтын «Шеберликтин сырлары» деген китабынан сәл кейинирек шыккан «Ш.Айтматов хәм тууыскан халыклар адебияты» деп аталған (Фрунзе, 1988) мийнетинде Ш.Сейитовтын «Көп еди кеткен тырналар» хәм «Қашқып» повестьлеринин Ш.Айтматов повестьлериндеги сүүретлеу усулларына жакынлығын айта келип, каракалпак прозасындагы бул шығармаларды «лиро-эпикалык» повестьлер деген термин менен атайды хәм ол да каракалпак адебиятшысы К.Камаловтын усы повестьлердин жанрлык-стильлик өзгешеликлерин бахалаудагы алжасыкларын тәкирарлайды. Және де ол каракалпак прозасында бундай повестьлердин катарында Г.Изимбетовтын «Өмир елеси», К.Смамутовтын «Перзент», А.Әлиевтин «Күткен күн», У.Пиржановтын «Сүүрет» сыякы повестьлерин де келтиреди⁵⁵. Негизинде, бул терминди автор (А.Акматалиев — С.Ж.)

⁵² Камалов К. Дала бүркити. Әдебий-критикалык макалалар. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1990. — 158-б.

⁵³ Камалов К. Каракалпак повести (жанрдын эволюциясы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1978. — 77-б.

⁵⁴ Сейитов Ш. Талант хәм тәдир. Ш.Сейитов пенен әдебий сәубет. // «Әмиюдәрья». 1989. — №8. — Б. 91.

⁵⁵ Акматалиев А. Ч.Айтматов жана боордош әлдер адабияты. — Фрунзе: «Илим», 1988. — 56 б.

К. Камаловтын «Кашкын» повести бойынша айткан «Ш. Сейитовтын талланып атырған повестинин сюжет куруу усылы менен Ш. Айтматовтын «Ыразы бол, Гүлсары!» повестиндеги сюжет куруу усылына еликлеген»⁵⁶ деген пикирлерине катнасын билдириү ушын колланады. Бунда кыргыз әдебиятшысы каракалпак әдебиятшысы К. Камаловтын жокарыда келтирилген пикирлеринин бир тәреплемене екенлигин, сонлыкган, оған косыла алмайтуғынлығын айтып өтеди⁵⁷. Усыган байланыслы бул повестьлердин жанрлык-стильлик өзгешеликлерин бахалаўда А. Акматалиев те К. Камалов уксап алжасыкларға жол кояды. Усы жерде, мәселен, Ж. Есенов К. Камаловтын «Суўык тамшы», «Уйкысыз түнлер», «Көп еди кеткен тырналар» повестьлеринин жанрлык-стильлик кәсийетлерин «лиро-эпикалык» повестьлер деп надурьс белгилеп, бул терминди алжас колланыўына онын (К. Камаловтын – С. Ж.) А. Эльяшевичтин пикирлерине еликлегенлиги, ал сол Эльяшевич анализлеп отырған шығармалар менен бизин миллий прозамыздын арасындағы айырмашылыкларға көз жибермегенлиги себепши болған болыўы керек»⁵⁸ деген жуўмакка келеди. Усы көзкарастан, А. Акматалиев те К. Камаловтын пикирлерине еликлеп, сол повестьлердин жанрлык-стильлик өзгешеликлерин «лиро-эпикалык повестьлер» деп атап, алжасыкларға жол койған болса керек.

Усы жерде каракалпак прозасындағы лирико-психологиялык повестьлер, сонын ишинде Ш. Сейитов хәм У. Пиржановлардын (атап айтканда, 1960-жылларда дәретилген) лирико-психологиялык повестьлери туўралы айта кететуғын және бир мәселе бар. Каракалпак романын изертлеўши Ж. Нарымбетов өзинин «Каракалпакский роман» деген рус тилинде (Ташкент, 1974) шыккан мийнетинде көпшилик лирико-психологиялык повестьлер, атап айтканда, Ш. Сейитов хәм У. Пиржановлардын повестьлеринин сентиментализмнен, сезимлерге асыра берилиўден зыян көрип атырғанлығын айтады⁵⁹. Автордын бундай лирико-психологиялык повестьлерде «турмыс фактлерин

сүүретлеўден гөре сезим басым болып кеткен» деген пикирлерине косыла алмаймыз. Себеби, бул повестьлерде кахарманлардын руўхый кеширмелери, ишки сезимлери, хәр түрли психологиялык жағдайларын күшейтип сүүретлеў кахарман турмысынын жәмийетлик әҳмийетли тәреплерин исенимли ашып бериўге бағдарланған. Әдебиятшы Ж. Есенов өзинин «Шеберликтин сырлары» деген мийнетинде Ш. Сейитов хәм У. Пиржановлардын повестьлериндеги лирико-психологиялык сүүретлеўлер менен Батыс Европа әдебиятындағы сентиментализм ағымына тән белгилерди салыстыра отырып, усы сүүретлеўлердин паркын ажыратып көрсетеди, оны теориялык жақтан тийкарлайды⁶⁰.

1970-жыллардын орталарында Ш. Сейитовтын «Ығбал соқпақлары» лирико-психологиялык романынын жәрияланыўы каракалпак прозасында бул бағдардын еле де жетилискенлигин көрсетеди. Илимпаз С. Бахадырованын «Ш. Сейитовтын «Ығбал соқпақлары» шығармасы хәзирги заман темасына жазылған лирико-психологиялык роман... Романда турмыс хақыйкатлығын автор «мен»нин кеширмелери аркалы үлкен талкыға салады, кемшилигин көрсетеди, оннан жаңа шешимге келеди. Романнын усы стили – бизин әдебиятымызда жаңа нәрсе»⁶¹ деп бахалаўы каракалпак прозасында лирико-психологиялык бағдардын раўажланыў басқышларында турғанлығын, бул бағдарда жазыўшылар тәжирийбесинин артқанлығын көрсетеди. С. Бахадырованын бул пикирлери каракалпак прозасында алып барылып атырған соңғы изертлеўлерде де даўам еттирилди⁶². Изертлеўшилердин жокарыда келтирилген пикирлеринен шығатуғын жуўмак соннан ибарат, прозалык дәретпелердин косыктай болып оқылыўы, шығарманын пүтин курылысына лиризмнин синдирилип жиберилиўи каракалпак прозасынын жанрлык-стильлик жақтан түрлениўине, реализм шыңларын еле де теренирек ийелеўине мүмкиншиликлеринин артқанлығын көрсетеди.

⁶⁰ Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). – Нөкис: «Каракалпакстан», 1986. – 26-б.

⁶¹ Бахадырова С. Хәзирги каракалпак әдебиятында аўыл турмысынын сүүретлениўи. // «Әмийдәрәя». – Нөкис, 1978. – №4. – Б. 93.

⁶² Қаниязова Ж. Ш. Сейитовтын «Ығбал соқпақлары» романында характер жаратыўда көркем психологизмнин әҳмийети. // Түркий халықлар әдебиятынын гейпара мәселелери. Илимий мийнетлер топламы. Бердак атындағы Каракалпак мәмлекетлик университети. – Нөкис, 2004. – Б. 55-56.

⁵⁶ Камалов К. Каракалпак повести (жанрдын эволюциясы). – Нөкис: «Каракалпакстан», 1978. – 80-б.

⁵⁷ Акматалиев А. Ч. Айтматов жаңа боордош элдер адабияты. – Фрунзе: «Илим», 1988. – 56-б.

⁵⁸ Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). – Нөкис: «Каракалпакстан», 1986. – 38-б.

⁵⁹ Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. – Ташкент: «ФАН», 1974. – 98 с.

Ш.Сейитов хәм У.Пиржановлардын прозасында лирикалык сүүретлеулердин басым колланылыуы, **бириншиден**, олардын шайырлык таланты менен байланыссы. Себеби, олар 1960-жыллардан баслап әдебиятымызга кирип келген болса, сол дәуирлерден баслап хәм поэзияда, хәм прозада тендей көлем тербетти. Мәселен, Ш.Сейитов поэзияда «Үшпелек» (1964), «Сокпағым, мениң кайдасан?» (1966), «Таўлардан саза» (1970), «Жоллар» (1987) поэтикалык топламларының авторы болса, ал У.Пиржанов «Мухаббат косығы» (1970), «Онда бәхәр еди...» (1977), «Гүзги жапырақлар» (1983) лирикалык топламлары менен де танылды. Хәм де олар усы лирикалык топламлары менен 1960-80-жыллардағы жанлы әдебий процесске поэтикалык жаңалықлар алып кирди.

Екиншиден, 1960-70-жылларда Ш.Айтматов прозасы пүткил аўқам әдебиятында лирико-психологиялык сүүретлеудин шеберлик мектебине айланды. Бул мәселе каракалпак әдебияттануында 1970-жыллардан баслап-ақ сөз бола баслады⁶³. 1980-жылларда хәм оннан кейинги дәуирде усы мәселе Ж.Нарымбетов, Ж.Есенов, П.Нуржанов, А.Султанов, Қ.Юсупов х.т. баска әдебиятшылардын қызығыўшылығын оятты⁶⁴. Әсиресе, әдебиятшы А.Султанов

⁶³ Нурмухаммедов М. Хәзирги каракалпак прозасының гейпара актуаль проблемалары. // Каракалпак әдебиятының мәселелери. — Н.: «Каракалпакстан», 1975. 1-топтам; Худайбергенев К. Дәуир талабы хәм жаслар творчествосы. // Каракалпак әдебиятының мәселелери. — Н.: «Каракалпакстан», 1975. 1-топтам; Камалов Қ. Каракалпак повести (жаирдын эволюциясы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1978; Аллаяров С. К проблеме взаимодействия современных литератур. // Вестник каракалпакского филиала АН УзССР. — Нукус, 1978. — №1.

⁶⁴ Нарымбетов Ж. Жаңа эстетикалык шеклерге карай. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1985; Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1986; Нуржанов П. Хәзирги каракалпак прозасында көркем психологизм мәселеси. // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2002. — №3; Султанов А. Каракалпак прозасында «Ш.Айтматов мектеби» («Ш.Айтматов хәм каракалпак әдебияты мәселесине»). // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2002. — №3; Усы автор. Ш.Айтматов дәретиўшилиги хәм каракалпак прозасының гейпара мәселелери. // «Әмиўдәрә». — Нөкис, 2002. — №5; Усы автор. «Ығбал сопақлары» романында Ш.Айтматовтын поэтикалык дәстүрлери. // «Еркин Каракалпакстан» газетасы. — Нөкис, 2002. — №124. 12-октябрь; Усы автор. Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтын поэтикалык дәстүрлери. — Нөкис: «Билим», 2007; Юсупов Қ. Прозаның жаңаша қырлары. // «Еркин Каракалпакстан» газетасы. — Нөкис, 2005. — №112. 20-сентябрь.

каракалпак прозасында Ш.Айтматовтын поэтикалык дәстүрлерин изертлеу мәселесине айрықша дыққат аўдарды. Ол Ш.Айтматов дәретиўшилиги хәм каракалпак прозасындағы әдебий байланысларды, тийкарынан, еки бағдарда: салыстырма-типологиялык хәм әдебий дәстүрлер тәсири, творчестволык өзлестириў, руўхый жақынлык, көркем поэтикалык аспектте изертледі⁶⁵.

Солай етип, 1960-70-жылларда Ш.Айтматов прозасы пүткил аўқам әдебиятында лирико-психологиялык, психологиялык сүүретлеулердин шеберлик мектебине айланыўы каракалпак прозасында да бир қанша көркемлик изленислердин жүзеге келиўине тийкар болды. Әсиресе, каракалпак жазыўшыларында «Ш.Айтматов мектеби»нин дәретиўшилиги усыларын синтезлеу тәжирибесинин артыўы, устаз жазыўшының әдебий дәстүрлерине қызығыўшылықтың еле де күшейиўи нәтийжесинде 1980-жылларда Г.Есемуратованың «Жийрен» (1980), Ш.Сейитовтын «Исине тиркелип тигилсин!..» (1986), Е.Өтепбергеновтын «Қумар» (1986) сыяқлы поэтикалык жаңашыллықларға ийе повестьлери жүзеге келди.

Сондай-ақ, талантлы каракалпак жазыўшысы У.Пиржанов 1970-80-жыллар арасында Ш.Айтматовтын бир қатар повестьлери⁶⁶ хәм «Әсирге татырлық бир күн» (екинши атамасы «Боранлы бәндирги»)⁶⁷ романын каракалпак тилине аўдарды. Аўдарма барысында ол устаз жазыўшының сүүретлеу дәстүрлерин, сөз саплау үлгилерин үйренди хәм өзлестирди. Ал, Ш.Сейитов Ш.Айтматов шығармаларының каракалпак тилинде баспадан шығыўына редакторлық етти. Бул дәретиўшилиги процесс өз гезегинде каракалпак жазыўшыларының, соның ишинде У.Пиржанов хәм Ш.Сейитов дәретиўшилигинин көркемлик жақтан түрлениўине, жаңаланыўына тәсир жасады. (Бул мәселе бойынша жумыстың III бабында арнаўлы сөз етиледі).

Демек, лирико-психологиялык сүүретлеулер Ш.Сейитовтын дәслепки повестьлеринен баслап оның сонғы романларына дейин тәсир етип барғанлығы менен белгиленсе, ал У.Пиржановтын бул

⁶⁵ Султанов А. Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтын поэтикалык дәстүрлери. — Нөкис: «Билим», 2007.

⁶⁶ Айтматов Ш. Ыразы бол, Гүлсары! Повестьлер. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1979; Айтматов Ш. Ерте келген тырналар. Повестьлер. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1982.

⁶⁷ Айтматов Ш. Боранлы бәндирги. Роман. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1993.

бағдардағы изленислери оның лирико-психологиялық гүрринлери менен повесть жанрында жазылған шығармаларында биринен екіншисине өтип жүріуі менен ажыралып турады.

1980-жылларда Г.Есемуратованың «Жийрен» повести усы дәуірде дөретилген лирико-психологиялық повестылердің басламасы болды. Повесть, дәслеп, 1980-жылы «Әмиүдәрәя» журналында (11-санында), соңынан 1985-жылы «Қарақалпақстан» баспасында өз алдына кітап болып басылып шықты. Повесть 1985-жылы Москвада «Советский писатель» баспасынан ең жақсы повестылердің қатарында рус тилинде (З.Туманованың аудармасында) басылып шықты. Қахарман психологиясын хәр кыйлы ракурслардан сәулелендириу усылынын жазыушының дөретиушілік стилине айланып барғанлығын оның усы повестине шекем дөретилген киши көлемлі гүрринлери аркалы көриуимізге болады. Жазыушының бул прозалық шығармалары соңынан 2 томнан ибарат кітап болып жәрияланды⁶⁸.

Г.Есемуратованың «Жийрен» повести Екинши жер жүзилик урыс темасына арналған болып, онда сюжет, тийкарынан, гүрринши қахарман Гүлханның тилинен баяланады. Шығармада урыска кетип, өз елине оралмай қалған жигит Турдымураттың образы оның қарындасы Гүлханның еске түсириулері хәм ауызеки гүррини аркалы ашып бериледи. Оның образы шығармаға Гүлханның ауызеки гүррини аркалы кирип келеди. Сондай-ак, повестте урыска кеткен перзентин ең соңғы демлерине шекем интизар болып күткен ананың сағынышлы хәм хәсиретли сезимлери, усыған байланысly қахарманның руўхый азап шегіулері оның еске түсириулерине шебер синдирип жибериледи. Әсиресе, повестте лирикалық хәм психологиялық сүүретлеулердің теренлескен формасы Турдымураттың сүйген аты – Жийрен образына тийисли. Мәселен, Турдымурат урыска кетерде Жийреннин бир нәрсени сезгендей пыскырып, хеш кимге күш бермей «Ийем кетти, мен қалдым дегендей кемеге қарай киснеп, суўлығын шайнап жулқыныулары», оның Турдымураттың сүйген қызы Айсултанды көриуден желисин тосаңлатып, үнсиз тоқтап қалыулары, оның ийесин сағынғанында байлауда турған жеринен Айсултанның үйі тәрәпке (Турдымураттың Айсултан менен пинхамы ушырасатуғын ерик бағының астына) кетип қалыулары, аттың өз ийесин излеп, ол оқытатуғын класының

⁶⁸ Есемуратова Г. Шығармаларының еки томлығы. – Н.: «Қарақалпақстан», 1995. 1-том; Усы автор. Шығармаларының еки томлығы. – Н.: «Қарақалпақстан», 1997. 2-том.

әйнегинен үнсиз үнилип турғанлары, Жийреннин қосқа қосылғанда, хәтте, адамдай болып көзинен жас шығарыуы, Айсултан узатыларда ол басқа арбаға минип кеткенінде мойнын төмен салып, жорғасын пүткіллей умытып қойыуы тилсиз хайуанның психологиясын терен ашып береді хәм бул жағдай оқыушыда аттың хәм оның ийесинин тәдирине байланысly аяныш сезимлерин оятады. Сонлықтан да, фольклорист алым С.Бахадырова «Г.Есемуратованың «Жийрен» (1980) повестинде орайлық орынды ат образы ийелейди. Инсан трагедиясын оның садық досты – аты да үнсиз, сабырлылық пенен, бирақ тереннен қайғырады»⁶⁹ деп жазады. Солай етип, повестте Турдымурат, Айсултан хәм Жийрен образлары Гүлханның хәм оның анасының еске түсириулерінде «қайта жанланып», урыс дәуиринин инсанлар тәдирине тийгизген зыянлы тәсири туўралы оқыушыда қайғылы (трагедиялық) сезимлерди пайда етеди.

Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» повести «Әмиүдәрәя» журналында 1986-жылы (11, 12-санларында) хәм 1987-жылы (1-санында) «Жынаятлы исине қосып тигилсин» деген атама менен басылып шыққан еди. Повесть 1986-жылдың өзінде-ак жазыушының «Шырашылар» деп аталған кітабында «Исине тиркелип тигилсин!..» деген атама менен тез ўақытта қайта исленип басылып шықты. Шығарма 1980-жыллардағы қарақалпақ прозасында тубалаушылық дәуиринин ашшы хақыйкатлықларын ашықтан-ашық сүүретлеуі, ыызамсыз идеологияға «бағынған» жәмийеттин жекке инсанлар тәдирі хәм ишки дүньясына тийгизген унамсыз тәсирин милиция хызметкери Әбилқасым Махмудовтың тилинен исенимли ашып бериуі менен оқыушының дыққатын өзине тартады.

Өткен әсирдин 70-жылларындағы хәм 80-жылларының басында халқымыз басынан тубалаушылық дәуиринин ауыр шараятларын кешириуі социал-тарийхый турмысымыздың бир бөлегі болған көркем әдебиятымызға да өз тәсирин тийгизди. Тубалаушылық дәуиринин хақыйкатлықлары туўралы «Қарақалпақстан XIX әсирдин екинши ярымынан XXI әсирдин басына шекем» (Нөкис, 2003) деген мийнетте тарийхый көзқарастан былай деп жазылған: «Тубалаушылық Өзбекстан хәм Қарақалпақстан шараятында да елимиздин раўажланыуына өзинин кери тәсирин тийгизди... сөз бенен истин бир болмауы, турпайы қәте-кемшиликлер... басшы кадрлардың тәкаббырлық, менменшилик хәм өзи

⁶⁹ Бахадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1984. – 187 с.

пайдакүнемшиликке берилип кетиу кемшиликтери усы айтылған барлық кемшиликтердің жүз бериуіне себеп болған»⁷⁰. Тубалаушылық дәуиріндегі айырым адамлардың мәңгүрлік психологиясы, ыза-мысның өз күшін жоғалтуы нәтижесінде жәмийеттің турғынлық жағдайында халқымыз басынан кешірген айыр-ақыбеттері көркем прозада өткір драматизмге, трагизмге толы шығармалардың дәретилиуіне тийкар болды. «Исине тиркелип тигилсин!..» повестінде өткен әсирдің 80-жылларындағы турғынлық дәуірінде мәмлекеттегі талан-таражлық, тонаушылық, тирилерди де қоя берип өлилерди «тонау»ға өткен айырым кимселердің жан түршиктирерлік қылғалары, моральлық жактан бузылған жәмийетте адамлардың, хәтте, бирин-бири алдаушылық, **парахорлық жолына** өтип кетиуі сыяқлы жынаятлы ислери, **жәмийетте** усындай айыр жынаятлардың заң хызметкерлери басшыларының (хуқық қорғау министри, милиция майорының) өзлери тәрәпинен шөлкемлестирилиуі нәтижесінде инсан кәдириниң аяқ асты болуы жағдайлары бурмаламастан, ашыктан-ашық сүүретленеди. Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» повести бул бағдарда дәуір хақыкатлықтарын оператив сүүретлеп берген реалисттик шығармалардың бири болып табылады.

Бул повесть ортаға койған мәселеси жағынан каракалпак прозасында Т.Қайыпбергенновтың «Көздің карашығы» (1986), К.Рахмановтың «Ақыбет» (1993) романлары хәм А.Әлиевтин «Орынбасар» (1988) повести менен үнлес. Айтайык, Т.Қайыпбергенновтың «Көздің карашығы» романында сол тубалаушылық дәуиринин адамлары арасында жоғалып баратырған жокары адамгершилик пазыйлет — хұжданды көздің карашығындай асырап-абайлау идеясы турса, К.Рахмановтың «Ақыбет» романында пул, байлық топлау жолында адамгершилигинен журдай болған айырым сауда хызметкерлеринин қыңыр ислери өткір сатиралык планда ашып бериледи. А.Әлиевтин «Орынбасар» повестинде айырым басшы кадрлардың мәмлекет ислерин баскаруыда өз ара тил бириктирип, түрли «қыйқаңлықлар»ды ислеуі нәтижесинде жәмийетке келтирген зыяны сүүретленсе, Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинде әдеп-икрамлықтың не екенин умытып койған, инсан кәдир-қымбатын, оның намыс-арын «пулға сатып алыуға болады» деп исенген айырым кимселердің жынаятлы ислери ашыктан-ашық сүүретленеди.

⁷⁰ Каракалпакстан XIX әсирдің екінши ярымынан XXI әсирге шекем. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 2003. - 320-б.

Әдебиятшы К.Алламбергеннов сол дәуірдегі көркемлігі жокары шығармалардың қатарында Ш.Сейитовтың бул повестин айрықша атап көрсетип, шығармада дәуір хақыкатлығының көркем сүүретлениуі өзгешеликтери туұралы былай деп жазған еди: «Повестте негатив кубылыслар орын алған дәуірлердегі жокары айырым басшылардың жұмыс стилиндегі бир тәрәплемелик, формализм, демократиялық принциптен шетлеу усаған унамсыз иллеттер өткір сынға алынады»⁷¹. Әдебиятшы С.Бахадырова да усы дәуірде дәретилген шығармалар туұралы пикир жүрите отырып: «... Бул шығармаларды оқып отырып бүгинги прозаның толқытқан мәселелериниң бири тубалаушылық дәуиринин турмысымызға жат болған элементтерди жок етиуі ушын, оларды көркем сөздің күши менен әшкара етип отырғанлығын көремиз. Олардың өсиу жолында баслы тенденцияларының бири сатиралык, әшкаралаушылық, хәтте, фельетонның тәсири үлкен. Екинши бир өзгешелик детективлик тенденция басым»⁷² деп жазады.

Ал, әдебиятшы Ж.Есенов жазыушы туұралы бир макаласында: «Ол бүгинги турмысымыз туұралы мәртлерше қорықпастан, ашыктан-ашық түрде қүйинип, ашынып отырып жазады... пулға сатылғанларға хәм пулға намыс-арды сатып алыушыларға ғәзеби айқын хәм ашық... хақыкатлығы менен туұрылығына хайран қаласан»⁷³ деп жазған еди.

Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинде бундай өткір сыпатлар және де айқын сәулелениуін тапқан. Жазыушының бул повести әдебиятымызда детективлик тенденцияда жазылған көркем шығарма сыпатында да бахаланып жүр. Бирак, 1994-жылы шыққан «Әдебияттаныу атамаларының орысша-каракалпакша түсиндирме сөзлиги»нде Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» повести миллий әдебиятымызда «... еле детектив жанрының қатан талаптарына толық жууап бере алмаса да, бул тараудағы дәслепки хәрекеттер»⁷⁴ сыпатында түсиндириледи. Ал, изертлеуши З.Алламуратованың «Қаракалпак прозасында детектив

⁷¹ Аллаамбергеннов К. Дәуір, әдебият хәм талап. 1986-жылдың әдебий жыл жуумағы. // «Әмнәдәрә». — Нөкис, 1987. - №5. — Б. 94.

⁷² Бахадырова С. «Китаби дедам Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият хақында ойлар. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1992. - 140-б.

⁷³ Есенов Ж. Поэзиядан басланған жоллар. // «Еркин Каракалпакстан» газетасы. — Нөкис, 1997. - №93. 2-август.

⁷⁴ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебияттаныу атамаларының орысша-каракалпакша түсиндирме сөзлиги. — Нөкис: «Билим», 1994. - 62-б.

жанрының кәлиплесіуі хәм раўажланыў эволюциясы»⁷⁵ деген темадағы докторлық диссертациясында детектив жанрдағы шығарма сыпатында анализленеди.

Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!...» повестинде тубалаўшылық дәуири негатив кубылысларының сүүретлениўине байланыслы өткир әшкаралаўшы сыпатлар сол жәмийетлик системаның қурбаны болған жигирма үш жасар жигит, милиция хызметкери Әбилқасым Махмудовтың тилинен оның камақта ўақтында жазған күнделиги аркалы берилип барылады.

Шығармада жаслайынан әкесинен жетим қалып, Жомартхан, Қалий сыяқлы адамлардың қолына түсип қалған, санасы төмен Әбилқасымның, сондай-ақ, көзи де, жүрегі де соқыр оның анасының тәғдири оқыўшыла хәм ғәзепли, хәм аянышлы сезимлерди оятады. Әдебиятшы К.Алламбергенов сол тубалаўшылық дәуиринде жәмийетте Әбилқасым сыяқлы физикалық жактан жетилиссе де, санасы сайыз адамлардың көп орын алғанлығын, нәтийжеде, олар Жомартханның шопанына, Қалийдин қол баласына айланып кеткенлигин терең ашыныў менен тилге алады. Хәм ол «Бул образ аркалы автор биринши гезекте сананы жетилистириў кереклигин бас проблема етип қояды»⁷⁶ деп дурыс көрсетеди. Сондай-ақ, повестте Хожабай исмли бурын комсомол комитетиниң секретары, сон мектеп директоры болатуғын эпикалық **персонаж образы бар. Бул персонаж** Әбилқасымның өз кәтеликлерин кеш болса да түсинип, өмирден дурыс жол таңлаўына, ең баслысы, оның санасының ояныўына жәрдем береді. Повестте Хожабай бир күни Әбилқасым өли тонаўшы хәм тирийск сатыў менен шуғылланатуғын жынайтшы Жуманазар Шәмековты оның жынайый «шериги» ҳуқық қорғаў министриниң өзиниң қолына тапсырып кеткенлигин айтып келгенинде Хожабайдың оған: «Сен саўалмайтутғын сада екенсен!» деген гәпиниң мәнисин ол жаладан камакка түскенинде ғана түсинип жетеди. Қахарманның усы ўақытта санасында жүз берип атырған өзгерислери, ишқи толғаныслары, руўхый дағдарыслары көркем психологиялық сүүретлеўлер менен бирге оның өзиниң тилинен лиризмге толы қатарларында исенимли ашып бериледи. Демек, Ш.Сейитов сол 1980-жылларда турып-ақ жәмийетте адамлар арасында хәўиж алып баратырған мәнгүрлик психологиясын ашықтан-ашық

⁷⁵ Алламуратова З. Қарақалпақ насрида детектив жанриниң шаклланиши ва тараққийет тадрижи. Филол. фан. бүйича фалсафа докт. дис. автореферати. — Нукус: 2020.

⁷⁶ Алламуратова З. Дәуир, әдебият хәм талап. 1986-жылдың әдебий жыл жуўмағы. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 1987. - №5. — Б. 95.

сүүретлейди, инсанлардың ҳуқық еркинликлери тәмийинлениўин батыл түрде айтады. Өзбек әдебиятшысы С.Мирвалиев «XX әсир өзбек әдебиятының жаңаша толқыны» деп аталған макаласында республикамыз ғәрезсизлиги рәсмий түрде 1991-жылы жәрияланған болса да, негизинде, ғәрезсизлик идеялары 1960-жыллардың орталарынан, 1980-жыллардың ярымынан баслап өзбек миллий әдебиятында жетекши орынға көтериле баслағанын, оның тема хәм проблемалар шешими теренлесип, ғәрезсизлик дәуири әдебиятына тийкар салғанын айтып өтеди⁷⁷. Демек, Ш.Сейитовтың бул повести турмыс хәм дәуир ҳақыйқатлығын батыл, ашықтан-ашық, еркин сүүретлеўи менен жазыўшының ғәрезсизлик дәуири прозасына (атап айтқанда, «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романына) жол ашып бергенлиги менен де айрықша әҳмийетке ийе.

Соңғы дәуирлерде әдебиятымызда прозалық шығармалардың қосықтай болып оқылыўы, прозалық дәрәтпелердиң лирикалық кәсийетлерди өзінде еле де күшлирек синдирип барыўы жазыўшыларымыздың стильлик изленислеринен болып табылады. Мәселен, қарақалпақ прозасында Есберген Өтепбергеновтың 1980-жыллары кеннен танымалы болған «Кумар» повестин айырым әдебиятшыларымыз «Мухаббат хәм ар-намыс қосығы» (Ж.Есенов) ямаса «Проза тилиндеги поэма» (С.Бахадырова), «Проза тилиндеги поэзия» (С.Ахметов, Ж.Есенов, Қ.Жәримбетов) деп атағанлығын жоқарыда келтирип өткен едик. Прозаның қосықтай болып оқылыўы көркем әдебиятта әзелден бар кубылыс. Мәселен, Н.В.Гогольдин «Өли жанлар» повести әдебиятшылар тәрәпинен базда «поэма»⁷⁸ деп жүритилиўи, Ш.Айтматовтың «Жәмийла» повестиниң тез арада француз тилине аударылып, оның «Дүнъядағы мухаббат ҳаққында ең қызық шығарма»⁷⁹ деп мақталыўы, ал бул шығарманы айырым рус илимпазларының «поэтикалық проза» (Е.Ветрова)⁸⁰, «прозадағы поэма» (В.Тимофеева)⁸¹ деп бағалаўы тегин кубылыс емес. Және де «Атақлы шайыр И.Юсупов 70-жыллардағы қарақалпақ прозасына

⁷⁷ Мирвалиев С. Ўзбек адабиёти тарихиниңг янгиша талқини. // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1998. - №4. — Б. 73-74.

⁷⁸ Бальбууров Э.А. Поэтика лирической прозы (1960-1970-е годы). — Новосибирск: «Наука», 1985.

⁷⁹ Султанов А. Ш.Айтматов дәрәтиўшилиги хәм қарақалпақ прозасының гейпара мәселелери. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 2002. - №5. — Б. 99.

⁸⁰ Айтматов Ч. Статьи и рецензии о его творчестве. — Фрунзе: Киргизстан, 1975. — С.105-158.

⁸¹ Там же.

баха бере келип, ондагы ең жаксы шығармалар катарында С.Бахадырованын «Хаяллар» повестине тоқтап:

«... повесттин оқыушыга өз сырын айтатуғын лирикалык кахарманы бар. Бул шығарманы оқыганымда Ш.Айтматов дореткен «Жәмийла» повестин Луи Арагоннын «Бул мухаббат поэмасы» деп мактаганы есиме түсти» деп жазганлыгын изертлеуши А.Султанов өз изертлеулеринде айтып өтеди⁸². Ал, С.Бахадырованын өзи Ш.Сейитовтын «Көн еди кеткен тырналар», «Кашкын» повестьлерин «Проза тилиндеги поэзия» деп атаган еди⁸³.

Бирак, Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повести Ш.Айтматовтын «Жәмийла» повестине тән поэтикалык кәсийеттерди өзине синдириуи менен бирге, оннан өзине тән сүүретлеу өзгешеликтери менен ажыралып турады.

Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повести, ең дөслөп, «Эмиүдәрья» журналында (1986-жылдын 1, 2-санларында) «... жарыкка шыгыўдан-ак бул шығарма көпшиликти бирден өзине каратты, ал көп узамай ол, әсиресе, жаслардын тап көкирегине басып жүрөтуғын кәдирли мүлкине айланды»⁸⁴ деп жазады шығарманың рецензенттери. Сонлыктан да, бул повесть еки рет (1988-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан хәм 1993-жылы «Журналист» баспасынан) өз алдына китап болып басылып шықты. Бирак, әдебиятымызда усы повесть туўралы, онын жанрлык-стильлик өзгешеликтери туўралы жазылған айырым әдебиятшылардын (С.Бахадырова, Ж.Есенов, Қ.Юсупов х.т.б.) макалаларынан басқа илимий изертлеулерди ушыратпаймыз. 2006-жылы «Эмиүдәрья» журналында А.Өтәмбетова хәм Х.Кулмуратовалар жәриялаган «Хәзирги қарақалпақ прозасында руўхыйлық мәселеси» деп аталған макалада «Фольклордағы дәстанлар бойынша илимий жумыслар алып барған кәнигелер «қара сөз», «насыр сөз» сыпатында үйренген прозаның үлгиси хәммеге таныс. Лекин, бүгинги күнде романларда, повестьлерде поэзиянын араласып қолланылуы қубылысы сийрек те болса бар. Буған да илимий қатнас керек!»⁸⁵ деп жазған еди.

⁸² Султанов А. Ш.Айтматов доретиўшилиги хәм қарақалпақ прозасынын гейпара мәселелери. // «Эмиүдәрья». — Нөкис, 2002. — №5. — Б. 100.

⁸³ Бахадырова С. Проза тилиндеги поэзия. // «Совет Қарақалпақстаны» газетасы. — Нөкис, 1988. — №191. 4 -октябрь.

⁸⁴ Өтепбергенов Е. Кумар. — Нөкис: «Журналист», 1993.

⁸⁵ Өтәмбетова А., Кулмуратова Х. Хәзирги қарақалпақ прозасында руўхыйлық мәселеси. // «Эмиүдәрья». — Нөкис, 2006. — №2. — Б. 117.

Повестте тийкарғы ўақыялар бас қахарман Бахыттын тилинен бериледи. Онын сүйген хаялы Кумарға байланыслы еске түсириўлеринде, аўызеки гүрринлеринде, сондай-ақ, Кумардын оған жазған хатларында еки сүйген жүректин ишки сезимлеринин отлы хәўири сезилип турады. Повестте гүрринши қахарман Бахыттын сүйген инсаны Кумарға байланыслы ой-пикирлери хәм ишки сезимлеринин автор тили менен шебер биригип (синтезленип) кеткенлиги соншелли, повесть қосықтай болып оқылады. Әдебиятшы Ж.Есенов «Кумар» повести туўралы рецензиялык макаласында былай деп жазған еди: «Повестти баслаганнан-ақ барлық ўақыяларды өз тилинен толғанып отырып айтып бериўши Бахыттын да, Кумардын да жүрек дүрсили бирден-ақ қулаққа келеди. Прозадағы лирикалык стильге байланыслы сюжеттин хәм композициянын бас қахарманлардын ядқа түсириўи, аўызеки гүрринлерине, жазған хатларына қурылғанлығы, олардын өз ара еселип, бир денени қурап турғанлығы, сөзлердин орын тәртиби олардын лиризмге байланыслы гәде қайталанып, гәде сораў, сораў-үндеў формасында қурылғанлығы усы повестти, хакыйкатында да, қара сөз бенен жазылған поэма деп атаўға мүмкиншилик береді»⁸⁶. Ал, «Әдебияттануы атамаларынын орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги»нде «Прозалық қосық — қара сөз бенен жазылған қосық, эмоционалылығы күшли, белгилі бир ритмге қурылған қара сөз бенен жазылған көркем шығарма... Бул сыпат хәзирги қарақалпақ прозасында Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестинде, Х.Дәўлетназаровтын «Хош қал, жаслығым» атлы китабына киргизилген қара сөз бенен жазылған поэмасы хәм прозалық қосық деп аталған доретпесинде айқын көринеди»⁸⁷ деп келтириледи. Бул қубылыс Е.Өтепбергеновтын усы повестин жанрлык-стильлик жактан «лирико-психологиялык повесть» деп бахалаўға толық тийкар жаратады.

1980-жыллар қарақалпақ прозасында психологиялык сүүретлеулердин еле де теренлесиў, турақласыў жағдайы психологиялык повестьлерде байқалады. Мәселен, жазыўшы Амангелди Халмуратовтын «Бир ақшам» повести 1980-жыллар басында психологиялык прозаның үлгиси сыпатында көринди. Повесть 1981-жылы «Эмиүдәрья» журналында (3-санында) хәм соңынан 1994-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына китап

⁸⁶ Есенов Ж. Мухаббат хәм ар-намыс қосығы. // «Эмиүдәрья». — Нөкис, 1987. — №6. — Б. 104.

⁸⁷ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттануы атамаларынын орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. — Нөкис: «Билим», 1994. — 203-б.

болып басылып шықты. Повесттің орайында жас гезінде Фауст⁸⁸ ролин ойнаған хәм усы ролиннің премьерасында жығылып, еки аяғы ислемай калған, соннан берли усы аўыр кеселлик пенен гүресип жасап атырған, еле елиўге де шыкпаған руўхый күшли инсан Искендер образы турады. Оның «меншик Мефистофели»⁸⁹ қонакка келген түнлеріндеги руўхый халаты оқыўшыны қахарман психологиясы хәм ишки дүньясы менен жақыннан танысыўға ийтермелейди. Илимпаз С.Бахадырова «Повестте, негизинен, ҳазирги турмыс сүүретленген. Бунда аўырыў артисттиң творчествосы оқыўшының көз алдында турады. Ол бир ўақытлар Фауст ролин ойнаған. Ол ҳақыйкатлық ушын гүрес идеясы. Фаусттың екинши өмири усы»⁹⁰ деп түсиндиреди. Шығармада инсанның руўхый күшлилиги, инсан тәбиятындағы гүресшенлик характери аўырыў артист Искендер образы аркалы философиялық планда ашып бериледи. Нәтийжеде, автор повестте терен идеяны психологиялық сүүретлеўлер аркалы сәўлелендириўге ериседи. Сонлықтан, А.Халмуратовтың бул повестин жанрлық-стильлик жактан «психологиялық повесть» деп атаўға болады.

Бул шығармасына шекем А.Халмуратов каракалпак прозасында бир қатар гүррин хәм повестьлери менен көзге түсип үлгерди. Оның прозалық дәретпелери әдебиятымызда 1970-жыллардан баслап көрине баслады. Оның усы повестине шекем дәреткен бир қатар прозалық шығармалары, мәселен, 1970-80-жыллардағы гүрринлерінде турмысты философиялық сәўлелендириўге болған умтылыслардың бар екенлиги сезиледи. Бул кәсийетлер жазыўшының повестьлерінде де даўам еткенлиги көринеди. Нәтийжеде, өмир хәм турмыс кубылысларынан философиялық-психологиялық жуўмақ алыў жазыўшының дәретиўшилиқ стилине айланғанлығын байқаўға болады. Ал, жазыўшының 1990-жылларда дәреткен «Тәғдирлеслер», «Жәннет бағы» деп аталған повесть хәм романларындағы жанаша

⁸⁸ Фауст — Гетениң «Фауст» трагедиясындағы бас қахарман. Турмыста трагедия ойнаған көпшилиқ актёрлар сонынан аўырыўға шатылған. Мәселен, рус актёры В.Высоцкий Гамлетти ойнағаннан соң көп өтпей қайтыс болғанлығы турмыслық факт. Сол сыяқлы жоқарыда мысал келтирилген қахарман тәғдири усы турмыслық фактлерге сәйкес сүүретленген.

⁸⁹ Мефистофель — Гетениң «Фауст» трагедиясындағы қахарман (кийели руўх).

⁹⁰ Бахадырова С. Проза ҳаққында сөз еткенде. // «Әмиўдәрәя». — Нөкис, 1985. - №2. — Б. 103.

жанрлық, стильлик изленислер каракалпак әдебияттануў илиминде А.Әбдиев, П.Нуржановлар тәрәпинен унамлы бахаланды⁹¹.

Буннан соңғы дәўирде психологиялық повестьлер талантлы жазыўшы Узақбай Пиржановтың дәретиўшилигинде ушырасады. Жазыўшының 1980-жыллардың орталарында жарық көрген «Қарда қалған излер...» повести психологиялық прозаның үлгиси болып табылады. Повесть биринши мәртебе 1984-жылы усы атама менен (бурын жарық көрген, жазыўшы тәрәпинен қайта ислеп толықтырылған «Ақ тал астындағы ақшам», «Мениң көз жасларым» (екинши атамасы «Сүүрет»), «Шопанның бир күни» повестьлери менен бирге) өз алдына кітап болып басылып шықты⁹². Сонынан бул повесть жазыўшының «Апрельдің соңғы ақшамы» деп аталған повестьлер топламында қайта исленип басылды⁹³.

Қаракалпак әдебиятында У.Пиржановтың «Қарда қалған излер...» повести инсан өмириниң актуаль мәселелерин көтерип шығыўы менен әдебият ықласбентлериниң дықкатын өзине қаратқан шығармалардың бири болды. Жазыўшының бул повестинде өмир кубылысларынан философиялық-психологиялық жуўмақ алыўдың теренлескенлигин көриўимизге болады. Турмыска бундай өзінше қатнас жасаў жазыўшының усы повестине шекем дәретилген шығармаларында да ушырасады. Мәселен, оның «Ақ тал астындағы ақшам» повестиндеги «Адамлар туўылады. Өмирдин ашшы-душшысын билип өлип кетеди. Еле бизлерге аты намәлим қаншама перзентлер туўылады»⁹⁴ ямаса «Хәррениң өзи қанша шағаўық болған менен бирақ пал жыйнайды»⁹⁵ деген философиялық қатарларында жазыўшының турмыслық кубылысларға өзінше қатнасын көриўимизге болады. Демек, «Қарда қалған излер...» повести жазыўшының усы бағдардағы көркемлик изленислериниң даўамы болып табылады.

⁹¹ Әбдиев А. Қаракалпак әдебиятында фантастикалық жанрдың пайда болыўы хәм кәлиплесиўи: Филол. илим. канд. ... дис. — Нөкис: 1995. - 93-б.; Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги каракалпак прозасы. XX әсир каракалпак әдебияты пәни бойынша оқыў қолланбасы. — Нөкис: «Билим», 2003. - 32-33-бб.

⁹² Пиржанов У. Қарда қалған излер. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.

⁹³ Пиржанов У. Апрельдің соңғы ақшамы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

⁹⁴ Пиржанов У. Ақ тал астындағы ақшам. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. - 86-б.

⁹⁵ Сонда, - 87-б.

Және де усы повесттин атамасының өзи адамды терен ойға салады. Шығармада бийперзент инсанның өмири ол канша жасап, хадал мийнет етсе де, қарда қалған излер сыяклы изсиз жоғалып кетеди деген жуұмақ философиялық планда бас персонажлар Сийлатдийин хәм Палбийкеннің тәғдири аркалы ашып бериледи. Усындай терен философиялық мазмун менен психологиялық сүүретлеулердин қарысып кетиуі нәтийжесинде бул дөретпени «психологиялық повесть» деп атауға мүмкиншилик бар.

У.Пиржанов дөретиушилигинде психологиялық сүүретлеулердин өнимли хәм орынлы қолланылуы жағдайы оның «Апрельдин соңғы ақшамы»⁹⁶ повестинде ушырасады. Бул повесть 1987-жылы «Әмиүдәрә» журналында (9, 10-санларында) «Жауынлы түн» деген атама менен басылып шықты. Повесть сюжет хәм композиция дүзиу, қахарман характерин жаратыу, қахарман психологиясын ашып бериүдеги көркемлик изленислери менен 1980-жыллар прозасы ушын жана әдебий қубылыс болды. Шығармада жазушы қарапайым ауыл ғаррысының аянышлы тәғдири сүүретлейди. Повесттин бас персонажы — Қосберген ғарры. Ол келини Улмекеннин изинен районлық тууыу үйине өзинин қартайған халына, хауа райының бузылысыуына қарамастан, ярым ақшамда өзи келеди. Себеби, оның баласы Бахтияр (Улмекеннин күйеуі) ишпиушиликке берилип кеткен. Ал, ғаррының әрманы — ақлык сүйиу. Усы идиралды тилеги **емлеуҳанаға «жетелеп келген»** ғарры жас босанажақ келининин тилегин тилеп, тууыу үйинин қарауылханасында бир ақшам түнеп шығады.

Жазушының «Қарда қалған излер...» хәм «Апрельдин соңғы ақшамы» повестлеринин тийкарғы сүүретлеу мотиви — бийперзентлик. Бул еки шығарманың да баслы идеясы адамзаттын изинен урпак қалдыруу, дүньяда инсан нәсилин дауам еттириу сыяклы улығманисаныйлык (гуманистлик) идеялар болып есапланады. Усы жерде әдебиятшы П.Нуржановтың көркем әдебиятта «Көбинесе, характердин идеялык-нравлык, философиялық тәбиятын ашыуға негиз болатуғын проблематика ғана көркем психологизмди талап етеди»⁹⁷ деген пикирлерин есапка алатуғын болсак, У.Пиржановтын бул повестлерин «психологиялық повесть» деп атауға толық тийкар бар.

Демек, инсан өмиринин әхмийетли турмыслық тәреплеринен философиялық-психологиялық жуұмақ шығаруы 1980-жыллар қарақалпақ прозасында тийкарғы көркемлик изленислердин бирине айланды. Бирақ, У.Пиржановтың «Апрельдин соңғы ақшамы» повестинде психологиялық сүүретлеулер тийкарғы проблемаға қоса таза нәсил қалдыруы мәселеси, шығарма бас қахарманы Қосберген ғаррының жолда емлеуҳанаға баратырғандағы тәбиятка (түбиринен қопарылған тораңғылларға, қуұрап қалған ақсөкитлерге х.т.б.) байланысly қыяллары (экология проблемасы), әсиресе, ғаррының мәскүнем баласының ис-хәрекетлерине байланысly жаслар арасында әдеп-икрамлылық х.т.б. мәселелеринин қатар қойылуы аркалы еле де өткирлестирип бериледи. Булардың бәри шығарманын тийкарғы идеясын күшейтиуге, оның жәмийетлик мазмунын теренлетиуге хызмет етеди. Мәселен, повестлердеги бундай жанрлық өзгешеликлер туұралы қазақ әдебиятшысы А.Нағметов «Хәзирги повесть хәм көркемлик изленис» (Алма-Ата, 1985) деп аталған мийнетинде төмендегише пикир билдиреди: «... повесть авторы реалистлик шынлықтын, адам өмиринин драмалық тартысқа толғы тәрепин, бурылысly өзгериске ушыраған гезин жекке түринде алып сүүретлеуге жүдә бейим турады; адам тәғдири қалай да хәр тәреплеме танылатуғындай, жәмийетлик қубылыслар қалай да айқын ашылатуғындай айрықша ўақыяларды, баслы мәселелерди тезирек (оператив — С.Ж.) сүүретлеуге барынша умтылады, бир ғана проблеманы, жалғыз теманы басып сүүретлеуге барынша күш салады. Автор әуел бастан-ақ алдына сондай максет қойғанлықтан, повестте гейде тап жалғыз емес, бир неше сюжет қатар раўажланғанның өзинде де олардың бәринен емес, тек биреуинен ғана көркемлик шешим шығарылады»⁹⁸. Усы сыяклы У.Пиржановтың «Апрельдин соңғы ақшамы» повестинде тийкарғы сюжет шешими ақлык сүйиуди әрман еткен Қосберген ғаррының бир ақшамда егиз (бир ул, бир қыз) ақлыклы болыуы, ал келининин өмирден көз жумыуы менен тамамланады.

Өзбек изертлеушиси Ш.Дәуранова «Әдебий процесс хәм жазушының дөретиушилик индивидуальлығы» (Ташкент, 2004) деген темадағы кандидатлық диссертациясында 1980-жыллар өзбек прозасының раўажлануы бағдарлары туұралы «... В.Шукшиндеги ауыл адамлары турмысының сүүретлениуі, В.Распутин шығармаларындағы әпиуайы хәм күнделикли ўақыя-хәдийселерди үлкен проблемалардың негизи сыпатында көрсетиу усылы, Шыңғыс

⁹⁸ Нағметов А. Қазіргі повесть және көркемдік ізденіс. — Алматы: «Ғылым», 1985. - 22-6.

⁹⁶ Пиржанов У. Апрельдин соңғы ақшамы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

⁹⁷ Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ прозасында көркем психологизм мәселеси. // ОзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2002. - №3. — Б. 79.

Айтматов прозасындағы драмалық-трагедиялық анализлеулер 80-жыллар (XX әсирдің — С.Ж.) өзбек прозасында толық көринді»⁹⁹ деп жазады. Изертлеушінің бул пикирлери 1980-жыллар каракалпак прозасының да сыпатлы белгилерин ашыуға жәрдемін тийгизеди. Әсиресе, бул қәсіятлердин баска жазыушыларға караганда У.Пиржановтың пүтин дөретиўшилиги даўамында көриниўи онын жазыушылық тәбиятын белгилеп берели.

Усы дәўирде жазыушы А.Әбдиевтин «Эрен Сәхий» повестин психологиялық сүүретлеулерге қурылған шығармалардын катарында атап өтиўге болады. Бул повесть каракалпак тилинде («Әмиўдәрйя», 1989, №4), хәм Атаулы аўдармасында өзбек тилинде («Ёшлик», 2001, №3-4) жәрияланды. Шығармада ертедеги сәхий (бизинше, сак қәўимлери болыўи мүмкин) қәўимлеринин турмысы сүүретленеди. Повестте барлық ўақыялар өз қәўиминен нахактан қуўылған бас қахарман Эреннин еске түсириў хәм көз алдына елеслетиўлери, усыған байланыслы қахарманнын руўхый толғаныслары жәрдемінде ашып бериледи.

Солай етип, 1980-жылларда каракалпак повести жанрлық-стильлик жактан хәр тәрәплеме раўажланды. Әсиресе, онда лирико-психологиялық хәм психологиялық бағдарлардын айрықша түс алыўи әдебий қубылыс болды.

1.3. Хәзирги каракалпак повестьлеринде дәстүр хәм жаңашыллық (идеялық, тематикалық, жанрлық, формалық изленислер)

Стиль айырым жазыушыларға тән индивидуаль қәсіятлер болыўи менен бирге, ол типологиялық жакынлықты бийкарламайды, әдебий дәстүрлерден бас тартпайды. «... стильге жазыушының тек өзине тән, яғный оны баска жазыушылардан айырып турыўшы индивидуаль қәсіятлерди ғана киргизиў, «стиль тек индивидуаль болады» деп катан шегаралаў жетерли емес. Олай болса, жазыушылардын дөретиўшиликти бирге ислесиўи, әдебий тәсир, әдебий дәстүр, дөретиўшиликти азыкланыўды, сондай-ақ, бир метод шенберинде хәр қыйлы стильлик бағдарларды бийкарлаўға туўра келеди»¹⁰⁰. Стиль шеберликти сырларын менгериў барысында жазыушылардын әдебий дәстүрлерден руўхый азыкланып, олардан дөретиўшиликти пенен

ўйрениўи, өзлестириўи нәтийжесинде қәлиплеседи. Себеби, «... Әдебий процесстеги жаналықлар, қубылыслар қурылан-қуры ямаса бирден, өз-өзинен емес, дәстүрлер баўырында азыкланып жүзеге келеди. Себеби, оларды жарататуғын, дөретиўшиликти ететуғын талантлар «хеш қашан аяғын аспаннан салбыратып түспеген (А.Арипов)»¹⁰¹. Басқаша айтканда, «... әдебий дәстүр — дөретиўшиликти индивидуальлықтың қәлиплесиўи, қәмалға келиўинде шеберликти мектеби»¹⁰² болып табылады. Ал, каракалпак жазыушысы У.Пиржановтың пикиринше: «Жазыушы болған адам шеберликти ийелеўи ушын тазадан сөз ойлап таппайды — бул мүмкин емес. Шеберликти халықтың аўзында айтылып, «шашылып» жүрген сөзлерди өз орнында зергерлерше нағысына келтирип қолланып, пикирди көркемлеп айтыўдан баска хеш нәрсе емес. Мәселен, кандай да бир жазыушы жаңа шығарма жазыўды басласа, гәп дизбегин қурайтуғын сөзлер де мысалы тап жаңа басланған имараттың әтирапында шашылып атырған пүтин хәм сынық гербишлерге ұқсайды. Гербишти де дус келген адам өре бермейди. Буған да укып керек»¹⁰³.

Каракалпак әдебияттануында әдебий дәстүрлер мәселеси бойынша бир қанша илимий изертлеўи жумыслары исленди. Атап айтканда, әдебиятта аўызеки хәм жазба әдебий дәстүрлердин синтези мәселеси туўралы академик М.Нурмухаммедовтың «Түркий тиллес әдебиятларда аўызеки хәм жазба традициялардын синтези (бириқпеси) ҳақкында» («Әмиўдәрйя», 1981, №7) деп аталған макаласы, З.Бекбергенованың «Хәзирги заман каракалпак поэзиясында халық аўызеки поэтикасының дәстүрлери (70-80-жыллар)» (Нөкис, 1995) деген темадағы кандидатлық диссертациясы, Қ.Байниязовтың «Каракалпак халық шайырларының творчествосында аўызеки хәм жазба әдебият дәстүрлеринин синтези» (Нөкис, 2000) деген темадағы докторлық диссертациясы х.т.б. изертлеулер бар. Каракалпак лирикасында Шығыс классиклери дәстүрлери мәселесине байланыслы П.Алламбергенованың «Каракалпак әдебиятында Мақтымқулы дәстүрлери» (Нөкис, 1999) хәм Д.Пахратдиновтың «И.Юсупов лирикасында Шығыс

¹⁰¹ Улуғов А. Қиссачилигимиз кирралари. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1991. — 5-6 бб.

¹⁰² Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. — 58 б.

¹⁰³ Пиржанов У. Сөз зергери 50 жаста. Ш.Айтматов ҳақкында. // «Жас Ленинши» газетасы. — Нөкис, 1978. — №84. 20-октябрь.

⁹⁹ Давронова Ш. Адабий жараён ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги. : Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Т.: 2004. — 11 б.

¹⁰⁰ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. — 195 б.

классиклери дәстүрлери (әдебий байланыслар хәм тәсирлер хаккында)» (Нөкис, 2001) деген темадағы кандидатлык диссертациялары, сондай-ақ, хәзирги каракалпак прозасында дәстүр хәм мийраслылык проблемасы, Ш.Айтматовтың поэтикалык дәстүрлери бойынша М.Бекбергенованың «Хәзирги заман каракалпак прозасында дәстүр хәм мийраслылык проблемасы» (Нөкис, 1992) темасындағы кандидатлык диссертациясы хәм А.Султановтың «Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалык дәстүрлери» (Нөкис, 2007) деп аталған монографиясы х.т.б. жумыслар жазылды. Әдебияттаныўда хәр қыйлы жылларда орынланған бул илимий изертлеўлерде жекке жазыўшылардың дөретиўшилигине әдебий дәстүрлердин тәсири мәселеси, индивидуаль дөретиўшиликте әдебий дәстүрлердин синтезлениў өзгешеликлери хәм олардың жазыўшы стилинин жетилисиўине катнасы мәселеси жекке авторлардың улыўма дөретиўшилик **тәбиятын ашыўға байланыслы** айтып өтилиди. Ал, бул мәселе А.Султановтың жокарыда аты аталған мийнетинде, тийкарынан, әдебий байланыслар хәм типологиялык уксаслыklar көзкарасынан бахаланса да, бул бағдардағы дәслепки изленислер болып табылады. Бирак, әдебиятымызда стиль мәселесинин өзи арнаўлы изертлеў объекти болмағанлығы **сыяқлы, әдебий дәстүрлердин стильге катнасы мәселеси де илимий** орталықта арнаўлы сөз етилмеди хәм бул жағдай каракалпак әдебияттаныўында изертлениўи зәрүр әхмийетли мәселелердин бири болып табылады.

1980-жылларда повесть дөретиўде жазыўшылар фольклорлык дәстүрлерден хәм тәжирийбели жазыўшылардың көркемлик дәстүрлеринен пайдаланып идеялык-эстетикалык жақтан жетилискен шығармалар дөретти. Усыған байланыслы 1980-жыллардағы каракалпак прозасында поэтикалык пикирлеўде сезилерли өсиў-өзгерислер дәўири байкалады. Онда көркем мазмунның жаналаныўы, философиялык-интеллектуаль хаўаздың күшейиўи, реал турмыстың түрли тәреплерден сүүретлениўи, поэтикалык пикирлеў мәдениятының тереңлесиўи көзге тасланады. Мәселен, А.Халмуратовтың «Бир акшам» повести стильлик-формалык изленислер жөнелисинде жана әдебий кубылыс дәрежесин алды. Шығармада жақсылык хәм жаманлық арасындағы мәңгилик карама-карсылык мифологиялык сюжетлер жәрдеминде ашып бериледи. Атап айтқанда, повестте грек мифологиясындағы Зевс, каракалпак фольклорындағы Өмирбек лаққы хәм Шайтан сыяқлы дәстүрий тымсаллык образлар қыялай-символикалык мазмунды

кәлиплестирип, эстетикалык орай системасын ашып бериўдин бир усылына айланады. Илимпаз С.Бахадырова жазыўшы А.Халмуратовтың бул көркемлик изленислерин (повесть сюжети, ўақияны ашыў стилин) каракалпак әдебиятында жүзеге келген сапа өзгерислеринин даўамы сыпатында бахалайды¹⁰⁴.

Повестте бир ўақытлары Фауст ролин ойнаған аўырыў артист Искендердин хақыйкатлык ушын гүрес идеясы жас жазыўшы Султан жаратқан гүррин жәрдеминде ашып бериледи. Сонын менен бирге, бул руўхый жубаныш Искендерге руўхый мәдет береді. Ишки баянда жазылыўынша, Қудайды ермек қылды деп Өмирбекти Шайтан судка береді. Судка аспан салтанатынан Зевс түседі. Судта хақыйкатлык ушын гүрескен, хәр қандай қыйыншылықты құлқи менен жениўге әдетленген Өмирбек лаққы хәм сөзине хеш ким исенбейтуғын, «ашыўлыға қүлип, түнерип отырғанға қүле шырай берип карайтуғын» Шайтанның өз ара гүресинде Өмирбек женип шығады. Бул Шайтан үстинен адамзаттын жениси еди. Зевс жердеги адамлардың бирлигин, Өмирбектин қайтпас гүресшенлигин көрип жокарыға – өз салтанатына ушып кетеди. Шайтан жениледи. Усылай өмир бойы хақыйкатлыкқа умтылған аўырыў артист Искендердин әрманлары аллегориялык усылда ашып бериледи. Бул усыл аркалы адам баласының түрли қыйыншылықларға шыдам бериўи хәм онын руўхый қүши философиялык планда ашып бериледи.

Сондай-ақ, усы дәўирде көркем прозада реалистлик хәм романтикалык сүүретлеўлердин синтези нәтийжесинде әдебиятта жанаша формалар, жанаша изленислер жүзеге келди. Мәселен, жазыўшылар көркем прозада фольклорлык образларды хәм фольклорлык сүүретлеў усылларын жазба дәстүрлер менен сингезлеп, жанаша образлар дөретти. Айтайық, 1980-жыллар прозасында фольклорлык образлардан шебер пайдаланыў үлгисин талантлы жазыўшы Г.Есемуратованың «Жийрен» повестинде көриўимизге болады. «Жийрен» повестинин тийкаргы персонажларының бири – ат образы. Атты жигиттин ең жақын жолдасы, достысы, сырласы сыпатында сүүретлеў дәстүри фольклордан бери бар. Мәселен, өзбек әдебиятшысы И.Мирзаев «Әдебиятта инсан хәм тәбият бирлиги» (Ташкент, 1994) деген мийнетинде белгили жазыўшы Тағай Мураттың 1980-жыллар өзбек прозасында сезилерли ўақия болған «Ат киснеген акшам» (Ташкент, 1985) повестин атаклы қырғыз

¹⁰⁴ Бахадырова С. Проза хаккында сөз еткенде. // «Әмиўдәрә». – Нөкис, 1985. – №2. – Б. 103.

жазыўшысы Ш.Айтматовтың «Ыразы бол, Гүлсары!» повестине уксатып, оны өзбек прозасының «Ыразы бол, Гүлсары»сы деп атайды хәм усы еки шығарманың уксаслык себеплерин төмендегише түсиндирип береді: «... Ыразы бол, Гүлсары!» повестинде де, «Ат киснеген акшам»да да атты инсанның жакын жолдасы, кәдирдан досты сыпатында сүүретлеў хәм улығлаў дәстүри түркий халықлардын әйjemги фольклорында мүнәсип орын ийелеген мотивлер менен тығыз байланыслы. Хәқыйкатында да, «Манас», «Алпамыс», «Гөрүғлы» сыяклы эпослардың тийкарғы қахарманларын атсыз көз алдымызға келтириў кыйын. Усы тәреплеринен Гүлсары хәм Тарлан («Ат киснеген акшам» — С.Ж.) образлары ортасындағы айырым жакынлык хәм де уксаслыклар тарийхый тамырлар себепли, түркий халықлар фольклорында ат образы менен байланыслы кең таркалған дәстүрлер себепли»¹⁰⁵ деп реалистлик прозадағы ат образының сағаларын әйjemги түркий фольклор менен байланыстырады. Сондай-ақ, каракалпак әдебияттануында илимпаз С.Бахадырова жазыўшы Г.Есемуратованың тилсиз хайўанның психологиясын жаксы билиўин, онын капаланыўы, сағыныўын жаксы бериўин де автордың шеберлиги сыпатында карап, «Жийрен образы каракалпак фольклорындағы батырлардың қасында оған адамдай жәрдем берип жүрген Байшубар («Алпамыс» — С.Ж.), Тайбурыл («Қоблан» — С.Ж.), Ақтамкер («Қырк қыз» — С.Ж.) сыяклы атлардың образының әдебиятта жанарыўы...»¹⁰⁶ деп көрсетеди. Дурысында да, повестте Жийрен образы халық эпосларындағы батырлардың образын толықтырып туратуғын, онын көркемлик сыпатларының толық ашылыўына хызмет ететуғын фольклорлық образды еске түсиреди. Ал, әдебиятшы А.Султанов «Г.Есемуратованың Жийренин каракалпак жазыўшысының Ш.Айтматов дәстүрлеринен де үйренип, оны миллий көркемлик (мысалы, фольклорлық дәстанлар «Алпамыс», «Қоблан» х.т.б.) тәжирийбелери хәм конкрет турмыс хәқыйқатлығының фактлери менен шебер синтезленген»¹⁰⁷ образ сыпатында бахалайды. Сонғы дәўирде изертлеўши Б.Турымбетов белгили сыншы С.Ахметовтың

¹⁰⁵ Мирзаев И. Адабиётда инсон ва табиат бирлиги (бадий ижод ва экологик муаммолар). — Тошкент: «Фан», 1994. — 51 б.

¹⁰⁶ Бахадырова С. «Китаби Дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият хәққында ойлар. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1992. — 160-б.

¹⁰⁷ Султанов А. Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлери. — Нөкис: «Билим», 2007. — 56-б.

«Қаракалпак әдебий сыны» (Нөкис, 1993) мийнетинде «Жийрен» повестин Ш.Айтматовтың «Ыразы бол, Гүлсары!» повестинин саясы болып қалған деген пикирди бергенлигин айтып, оған төмендегише катнас билдиреди: «Жийрен» повестинин жазылыўында Ш.Айтматовтың шығармаларының тәсири болғанлығын бийкарлай алмаймыз. Лекин, еки повесттин де сюжети ат образы жәрдемінде ашып берилгени менен, бул образлар аркалы еки повесттин де идеясы еки бағытта берилген. Гүлсары ат образы аркалы жаслыкта күш-куўат хәм өнерге ийе болған ат пенен онын ийесинин картайған ўақтындағы тасланды халатына түскендеги психологиялық кеширмелери сүүретленсе, Жийрен образы жәрдемінде урыс себебинен курбан болған жаслыктың, мухаббаттың, иске аспаған арзыў-әрманлардың, жаксы нийетлер менен садыклықтың символы бериледи»¹⁰⁸. Сонлыктан да, бизиң пикиримизше, Г.Есемуратованың Жийренин хәм Т.Мураттың Тарланын тиккелей Ш.Айтматовтың Гүлсарысының көркемлик тәсири деп емес, ал усы үш жазыўшының да халық аўызеки дәретиўшилигинин оғала бай көркемлик дәстүрлеринен үйрениўинин, өзлестириўинин нәтийжеси деп караў керек. Усы үш жазыўшының дәретиўшилигинде ат образын (Гүлсары, Тарлан, Жийрен образларын) сүүретлеўдеги типологиялық уксаслыкларды халық аўызеки дәретиўшилигинин унамлы тәсиринде жүзеге келген көркемлик изленислер сыпатында карастырыў лазым.

Сондай-ақ, каракалпак прозасында талантлы жазыўшы У.Пиржановтың повестлеринде көркем образ жаратыўда фольклорлық дәстүрлер (аңыз, әпсана, халық қосықлары х.т.б.) кең пайдаланылады. Шығарма сюжетинде миф хәм аңызлардан өнимли пайдаланыў жағдайы дүнъя классиклери Г.Г.Маркес, Ю.Рытхэу, Ш.Айтматов, өзбек жазыўшылары П.Қәдиров, А.Мухтар, Х.Досмухаммед, Ш.Қалмырзаев хәм каракалпак жазыўшылары Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейитов, У.Пиржанов хәм тағы басқа талантлы жазыўшылардың дәретиўшилигинде әдебий дәстүрге айланған. Мәселен, каракалпак әдебиятында У.Пиржанов повестлеринде, көбирек, аңызлар өнимли қолланылады. Шығарма сюжетинде аңызлардан өнимли хәм орынлы пайдаланыў үлгисин У.Пиржановтың «Апрельдин сонғы ақшамы» (1987) повестинде көриўимизге болады. Бул повестине шекем жазыўшының «Ақтал астындағы ақшам» (1967), «Шопанның бир күни»

¹⁰⁸ Турымбетов Б. «Жийрен» повестинде образ хәм характер. // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2007. — № 4. — Б. 114.

(1978) ҳам «Қарда қалган излер...» (1984) повестылеринде аңыз, эпсаналар ҳар бир шығарманын көтерген идеясына байланысly колланылган болса, ал «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде жазыушынын фольклордан пайдаланыу шеберлиги артканылыгы көринеди. Мәсслен, повестте Қосберген ғаррынын кыйып аўхалда қалған аўыр аяқ келининин жағдайына қайғырыуы ҳам усыған байланысly Хәким Улықпан, Ибн Сина ҳаккындағы халықаралық аңызлардын келтирилиуи тәсирли шыққан. Сондай-ақ, повесть сюжетинде қарауыл ғарры ҳам Қосберген ғаррынын диалогында тәртипбузар, мәскүнем балалары туўралы әнгиме болады. Онда адамзат нәсили генетикасы, саламат әўлалды тәрбиялау ҳаккында пикирлер жүритиледи. Шығарма сюжетинде Ерназар алакөз ҳам онын анасы Қумар аналык туўралы аңызлар автор идеясын толықтырыуға хызмет етеди¹⁰⁹. Повестте халық арасында кең тарқалған Ерназар алакөзден Хийуа ханынын қалай қорықканылыгы туўралы «Ырзаман, улым» ҳам онын анасы Қумар аналык туўралы еки тарийхый аңыз¹¹⁰ шебер бириктирип жиберилген. Усы баянлауларда автор таза нәсил ийеси — анаға итибар қаратады. Соннан соң повесть сюжетинде Жанабай палуанның анасына байланысly аңыз жәрдеминде ғаррылардын хәзирги жаслар, олардын тәрбиясы туўралы көзқараслары бериледи. Нәтийжеде, еки ғарры ашылысып сөйлесип кетеди. Бул сўретлеулерде жазыушы ана тымсалынын уллылыгы ҳам де баўырыкенлигин Ерназар бий ҳам Жанабай палуанлардын аналарынын образы жәрдеминде көрсетеди. Бул повестте У.Пиржанов қарақалпақ әдебиятында биринши мәртебе саламат әўлад проблемасын көтерип шығады. Усы көзқарастан, У.Пиржанов дәретиўшилигинде аңызлардын сәўлелениуи жазыушынын индивидуаль стили дәрежесине көтерилген ҳам бул усыл жәрдеминде жазыушынын жәмийетлик көзқараслары ашып берилген.

Әсиресе, жазыушы «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде Ш.Айтматов қусап аңызларды шебер қолланады. Академик М.Нурмухаммедов Ш.Айтматов дәретиўшилигин изертлеуши өзбек илимпазы П.М.Мирза-Ахмедованың миллий көркем дәстүрлерди тағы да раўажландырыуағы Ш.Айтматовтын хызметлерин ашып бериуде ҳам онын дәретиўшилигиндеги эпикалык дәстүрди фольклорлык эпос пенен сыртқы байланыс белгиси менен ғана емес, ал жазыушынын талантынын тәбияты менен де түсиндириу

¹⁰⁹ Пиржанов У. Апрельдин соңғы акшамы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987. — 37-39-бб.

¹¹⁰ Қарақалпақ аңызлары, эпсанлары ҳам шешенлик сөзлери. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. — 81-82-бб.

аркалы ашып бергенлигин жоқары бахалаған еди¹¹¹. Ал, Ш.Айтматов дәретиўшилигиндеги бундай стильлик изленислерди өзбек изертлеушиси Ш.Ешниязова «Хәзирги дәўирдеги өзбек ҳам қырғыз прозасында эпсана ҳам аңызлардын салыстырмалы-типологиялык анализи» (Самарқанд, 1996) темасындағы кандидатлык диссертациясында төмендегише түсиндиреди: «Ш.Айтматов өз шығармаларында халық аўызеки дәретиўшилиги сюжетлерин форма ушын яки заманағөй теманы сәўлелендириуде қыйналып қалғанылыгы ушын киритпейди, ал халық аўызеки дәретиўшилиги үлгилери белгилли бир идеялык мақсетке хызмет етеди, жазыушынын ийгиликли нийетлерин толығырақ ашады, шығарманың халықшыллығын тәмийинлейди, тәсиршенлик күшин арттырады»¹¹². У.Пиржанов прозасында да аңызлар усындай көркемлик хызметти атқарады. Бирақ, Ш.Ешниязова өзбек ҳам қырғыз жазыушыларынын шығармаларында аңыз ҳам эпсаналардын шығарма сюжетинде жайласыуы бир-биринен парықланатуғынлығын, Ш.Айтматов шығармаларындағы романтикалык сюжетлер — халық аўызеки дәретиўшилигинин үлгилери көлеми жағынан үлкенлиги, ўақыялар көлеминин кеңлиги менен ажыралып туратуғынлығын, олардын айырымлары көркем сюжеттен үзип алынғанда да толық мазмунға ийе болған дәретпе есапланатуғынлығын, мәселен, Шаклы суўын («Ак кеме»), Ана Бейит қәбиристаны («Әсирге татырлық бир күн»), Понтий Пилат ҳам Иса Масих ортасындағы айтыс («Қыямет») усындай қәсийетке ийе екенлигин, ал өзбек жазыушыларынын шығармаларындағы аңызлар қысқалығы менен ажыралып туратуғынлығын, сонлықтан, өзбек жазыушыларынын фольклордан пайдаланыу дәстүрлерин тиккелей Ш.Айтматов дәретиўшилигинин тәсири деп қарамау кереклигин атап көрсетеди¹¹³. Ш.Ешниязованың бул пикирин қуўатлауға болады. Себеби, Ш.Айтматов шығармаларында миф ҳам аңызлар сюжет динамизмин жүзеге келтирип, тийқарғы фабулаға параллель сюжет линиясын қәлипвестирсе, өзбек ҳам қарақалпақ прозасында, соның ишинде У.Пиржанов повестылеринде аңыз ҳам эпсаналар жәрдемши функция ўазыйпасын атқарады.

¹¹¹ Нурмухаммедов М. Түркий тиллес әдебиятларда аўызеки ҳам жазба традициялардын синтези (бириклеси) ҳаккында. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 1981. — №7. — Б.120.

¹¹² Ишниязова Ш. Хәзирги замон ўзбек ва қырғыз насрида афсона ва ривоятларнинг қиёсий-типологияк тахлили.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Самарқанд: 1996. — 19-20 бб.

¹¹³ Сонда, — 20-б.

Және де усы повестте автор халық әңгимелери арасында кеннен таркалған жолбарыс пенен ушырасыу ыақыясын келтиреді. Мәселен, каракалпак прозасында Ә.Шамуратовтың 1940-жыллары жазылған «Менин жолбарыслар менен ушырасыуларым» повестиниң сюжети усы халыклық әңгиме тийкарына курылған. Ал, У.Пиржановтың «Апрельдин сонғы ақшамы» повестиниң сюжетинде усы халыклық әңгиме эпизод сыпатында Қосберген ғаррының келининиң изинен тууыу үйине баратырғандағы тәбиятка байланыслы ойларына киритиледи. Ә.Шамуратовтың повестинде баянлаулар бас қахарманның өзиниң тилинен берилсе, У.Пиржановтың повестинде усы жолбарыс пенен ушырасыу ыақыясын бас қахарман Қосберген әкеси Есбергенниң образы аркалы еске түсиреди. Жазыушы повестте жолбарыс хақкындағы усы халық әңгимесин пайдаланыу аркалы **экология проблемасын** көтереди.

Сондай-ақ, У.Пиржанов прозасында аңызлар менен бирге халық әпсаналары да қолланылады. Мәселен, оның «Қарда қалған излер...» повестинде бийперзент Сийпатдийинниң тәдирине байланыслы бир халық әпсанасы келтириледі. Шығармада жазыушы Қызбийби деген келиншектің өзиниң ақыллылығы менен өмирде жок болып кетиу алдында турған бир әуладтың нәсилиң сақтап қалыуы хақкындағы халық әпсанасын Сийпатдийинниң ауылында урысқа кетип, шаңарағына оралмай қалған күйеуиң күтип отырған Илахийда деген хаялға байланыслы қыяллары, яғный еле де болса перзент көриу нийетине байланыслы колланады.

Сондай-ақ, повестте халық қосықлары көплеп ушырасады. Жаслығында Палбийкеге ашық болып жүрген Сийпатдийинниң күнде кеште ашықлық туұралы көп ғана халық қосықларын айтып, оның үй бетине келе беріуі, оны қыздың үнсиз тыңлаулары шебер хәм исенимли бериледи. Бул аркалы жазыушы қахарманларының руұхый дүньясының байлығын, миллий характерин көрсетип береді.

Демек, 1980-жыллар каракалпак прозасында миф хәм аңызлардан пайдаланыу дәстүри стильлик-формальк изленислердин тәкирарланбас көриниси сыпатында сәуленеди. Әсиресе, бул дәуирде талантлы жазыушы У.Пиржановтың дәретиушилигинде аңызлар тураклы колланылатуғын көркем усылға айланыуы менен ажыралып турады.

1980-жыллардың басында айырым әдебиятшылардың реалистлик шығармаларды дәретиуде фольклордың орны хәм әхмийетин бийкарлауға урынып жазған пикирлери талантлы жазыушылардың дәретиушилигинде «қарсылыққа» ушырады. Бунда, бир тәрәптен, жазыушылар миф хәм фольклордың әдебий шығармадағы уазыппасы

хәм әхмийетин көркемлик жактан дәлиллеп берсе, ал, екінши тәрәптен, әдебиятшылар, мәселен, академик М.Нурмухаммедов өз дәуиринде «Гейпара әдебият изертлеушилиери менен критиклер хәзирги жазыушылардың айырым кемшиликлерин фольклорлық традициялар, фольклорлық тәсир реалистлик искусствоға кесент жасап атырғанбыш. Бунда, шынында, фольклор емес, ал жазыушы айыплы. Егер жазыушы фольклорлық традициялардан механикалық түрде, орынсыз пайдаланса, фольклорға тек еликлесе яки фольклорсымак қылып жазса, оның стилин сол турысында қайталаса, фольклорда не айып бар?»¹¹⁴ деп айтып, сол ХХ әсирдин 80-жылларында айырым әдебиятшылардың фольклордың абырайын түсириуге карата айтқан пикирлерине пүткил Орайлық Азия регионинда бириншилерден болып кескин мүнәсибет билдирди. Белгили әдебиятшының бул бахалы пикирлери көп өтпей өзбек тилинде де («Ёшлик», 1982, №12) жарық көрди. Өзбек изертлеушиси Ш.Ешниязова да өзиниң жокарыда аты аталған кандидатлық диссертациясында академик М.Нурмухаммедовтың усы пикирлерине сүйенип, Ш.Айтматов хәм сонғы жыллардағы өзбек жазыушылары шығармаларының сюжет тоқымасындағы аңыз хәм әпсаналар, халық ауызеки дәретиушилигиниң реалистлик әдебият пенен байланысуың жазыушы дәретиушилигиниң нуксаны емес, керисинше, идеялық-көркемлик жетилисиуи, стильлик-формальк изленислер нәтижеси сыпатында карайды¹¹⁵.

Демек, 1980-жыллар каракалпак повестьлеринде мифология хәм фольклордан пайдаланыу дәстүрлери шығарманың көркем-идеялық хәм эстетикалық қунының артыуы, руұхый-философиялық хәм кәдириятлардың туракласыуына кен имканиятлар жаратып берди. Себеби, халық арсеналының мәңгилити хәм жақсы тәрәплеринен азықланатуғын, тәбийғыйлыққа бағдарланған әпиуайы хәм соның менен бирге уллы ғәзийнеси дәретиушилер ушын хәм дәретиушилиик дәрәги, хәм шеберлик мектеби болып қала береді.

1980-жыллар каракалпак повестьлеринде жәмийетте қатардағы карапайым инсанның тәдирин сүүретлеу тенденциясының күшейгенлиги байқалады. Ал, әдебий дәретиушилиикте инсанның жекке тәдирин сүүретлеу тенденциясы дүнья классиклери Ф.Достоевский,

¹¹⁴ Нурмухаммедов М. Түркий тиллес әдебиятларда ауызеки хәм жазба традициялардың синтези (бирикпеси) хақкында. //«Әмиўдәрәя». – Нөкис, 1981. – №7. – Б. 113.

¹¹⁵ Ишнйёзова Ш. Хәзирги замон ўзбек ва қирғиз насрида афсона ва ривоятларнинг қиёсий-типологияк тахлили.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Самарқанд: 1996. – 18-19 бб.

М.Шолохов, Ш.Айтматов, В.Распутин ҳам тағы баска жазыўшылардын дөретиўшилигинде әдебий дәстүрге айланған. Әдебиятшы Қ.Камалов өзиниң «Дала бүркити» (Нөкис, 1990) деп аталған әдебий сын мақалалар топламында У.Пиржановтын «Қарда қалған излер...» повести туўралы сын пикирлеринде шығарма қахарманлары Сийпатдийин менен Палбийкениң жәмийетлик хәрәкетлери жүдә әпиўайы екенлиги, қахарманларда жәмийетлик түресшенлик жетиспейтуғынлығы, Сийпатдийинниң өмири нени тастыйыклап тур, Палбийкениң өмири нени тастыйыклап тур, мене, усы нәрсениң белгисиз болып қалғанлығы туўралы жазған еди¹¹⁶. Биз автордын бул пикирлерине қосыла алмаймыз. Себеби, бириншиден, шығармада Сийпатдийин хәм Палбийкениң жәмийетте тутқан орнын олардын өз перзентлери арқалы көриў нийети, бул арқалы инсан нәсилин даўам еттириў сыяқлы тилеклеринде толық көринеди, екиншиден, повестте Сийпатдийин де, Палбийке де өз дәўиринде аўылласлары сыяқлы атызда мийнет етеди. Мәселен, Сийпатдийин пахта егисинде ала бәхәрден кара күзге дейин бир тынбай, хәтте, жакын-жуўықларының да «кеўлине тийип», сол дәўирдин талабы бойынша ис еткенлиги ушын «байрақ»ка бир жуп керзовый етик те алады. Ал, Палбийке күни бойы атызда болып, күнниң батыўын да сол атызда күтип алатуғын еди. Ең тийкарғысы У.Пиржанов бул повестинде карапайым инсанның жекке тәғдирин сүўретлеўди, оның жекке инсан сыпатында пикир хәм туйғылары, арзыў-әрманлары, ишки кеширмелерин терен ашып бериўди нәзерде тутқан.

1980-жылларда У.Пиржановтын усы повестине үнлес шығарма өзбек әдебиятында Тағай Мураттын «Айдында жүрген адамлар» (Ташкент, 1980) повести болды. Бул повесттин де тийкарғы сүўретлеў мотиви бийперзентлик. Бунда да шығарма қахарманлары Қаплан хәм Аймама бийперзентлик зардабынан азап шегеди. Усы повесть туўралы өзбек әдебиятшысы А.Улуғов өзбек повести мәселелерине арналған монографиясында өзбек сыншысы А.Атабаевтын шығармада «әхмийетли жәмийетлик проблема қойылмаған, Қапланның характеринде жәмийетлик шекленгенлик сезиледи, оның ой-кеширмелери, руўхый толғаныслары анық бир дәўир проблемалары менен өз ара байланыслы ашылмаған. Турмыс қубылыслары тек перзентсизлик дәртин күшейтиўге бағдарланылған... Повесть мазмуны жәмийетлик-эстетикалық салмағына көре бир қанша шекленгендей...»¹¹⁷ деп айтқан пикирлеринин бир тәрәплеме

екенлигин сынға алады. Хәм ол (А.Улуғов – С.Ж.) бул проблема бойынша өзиниң жекке қатнасын мынадай деп билдиреди: «Дурыс, «Айдында жүрген адамлар»да инсанлар ортасындағы қатнасмүнәсибетлер кең көлемде пүтин карама-қарсылығы менен көрсетилмеген. Шығарма қахарманлары – карапайым адамлар. Олар минберлерден шығып сөйлемейди. Мәжилислерде хәр қыйлы басламаларды көтерип шықпайды... Бирақ, инсанийлық мехир-ақыбетти, инсанның инсанды қәдирлеўин, мухабатына шық жуктырмай өткен қахарманларды, инсанийлық туйғылардын гөззаллығын сәўлелендириўдиң өзи де зәрүр жәмийетлик-тәрбиялық әхмийетке ийе. Себеби, жәмийетлик проблема дегенниң өзи де тек турмыстағы экономикалық мәселелер менен байланыслы хәдийселер яки қахарманлардын қандай да бир проблема әтирапындағы изленислери, олар ортасындағы конфликтлерден ғана ибарат емес»¹¹⁸. Демек, карақалпак илимпазы Қ.Камаловта да, өзбек изертлеўшиси А.Атабаевта да буны бир тәрәплеме түсиниўшилиқ сезиледи. Себеби, еки жазыўшы да карапайым инсанның жекке тәғдирин сүўретлеўди, сол арқалы жекке инсанның ой-пикирлери, ишки кеширмелерин бериўди мақсет етеди. У.Пиржанов хәм Т.Мураттын бул еки повести жекке инсан тәғдирин сүўретлеўи бойынша өзинен алдыңғы хәм өз дәўириниң тәжирийбели сөз усталарының әдебий дәстүрлерин өзинше даўам еттириўге умтылғанлығы менен әхмийетли.

Және де У.Пиржановтын хәм Т.Мураттын усы еки шығармасы туўралы айта кететуғын бир нәрсе бар. У.Пиржановтын «Қарда қалған излер...» повести 1984-жылы, ал Т.Мураттын «Айдында жүрген адамлар» повести 1980-жылы жәрияланған. Онда саўал туўылады: бул еки жазыўшы дөретиўшилиги ортасында әдебий өзлестириў бар ма ямаса тек өз ара сыртқы уқсаслық па? Бизинше, бул типологиялық уқсаслық. Бунда еки жазыўшы да уқсас әдебий дәстүрди тендей пайдаланады. Бирақ, У.Пиржановтын повестинде бийперзентлик зардабы қахарманның қарда қалған излери (деталы) арқалы түсинки кейпиятта берилсе, ал Т.Муратта бул психологиялық жағдай бираз көтеринки кейпиятта бериледи. Қаплан менен Аймаманың изинде өз перзентлери қалмағаны менен, олардың орнын басатуғын адамлар бар. Булар, Аймаманың ағасының балалары. Демек, еки жазыўшы уқсас мотивти (бийперзентлик мотивин) тендей пайдаланады, бирақ хәр қыйлы жуўмаққа келеди. Бул өз гезегинде хәр бир жазыўшының жекке авторлық позициясы менен байланыслы болып табылады.

¹¹⁶ Камалов Қ. Дала бүркити. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. — 37-б.

¹¹⁷ Улуғов А. Қиссачилигимиз кирралари. — Тошкент: «Ўқпувчи», 1991. — 91-92 бб.

¹¹⁸ Сонда, — 92-б.

1980-жыллар прозасында әдебий дәстүрлердин өнімли колланылыуы Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестинде ушырасады. Әдебиятшы К.Камалов 1986-жылдын әдебий жыл жуўмағында «Е.Өтепбергеновтын «Кумар» деп аталған повестинде алынған проблемасы жүдә ескирген»¹¹⁹ деген сын пикир билдиреди. Е.Өтепбергеновтын бул повести адамзаттын ен ағла сезимлери – мухаббат сезимин улығлауы, жаслар арасында тууылған пәк сезимлерди кәстерлеп-абайлау, инсанның кәдир-кымбатын улығлау темасында жазылуы өзгешеликтери менен Ш.Айтматовтын «Жәмийла» повестин еске түсиреди.

Ш.Айтматовтын «Жәмийла»сындағы Дәнияр хәм Жәмийланын, Е.Өтепбергеновтын «Кумар»ындағы Бахыт пенен Кумардын ортасындағы мухаббат сезимлери жаслардын пәк сезимлерин саклап калуы, ол ушын табанлы гүресиў сыяклы тәреплери менен идеялык жактан үнлес келеди. К.Камалов «Кумар» повестинин усы тәреплерине тийкарланып, оның темасын «ескирген» деп айткан болуы мүмкин.

Сонғы жыллар ишинде каракалпак әдебиятында Ш.Айтматов шығармаларын аўдарған жазыушылар – У.Пиржанов, С.Салиев, Ш.Сейитов тәрепинен тематикалык жакынлык жөнинде айтпағанда да, Айтматовлык психологизм және драматизм сезилип турған прозалык шығармалар көплеп ушырасатуғынлығын бир қатар әдебиятшылар С.Аллаяров, А.Акматалиев, А.Султанов х. т. басқалар мойнлайды¹²⁰.

Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестинин Ш.Айтматов повестьлери менен идеялык-тематикалык уқаслығын айтпағанның өзінде, оның қахарман тәдирин ашып беріў, көркем сүүретлеў усыллары жағынан уқаслықтары бар екенлигин көриўимизге болады. Мәселен, повесттин прологиндеги қус символикалык образы Ш.Айтматовтын «Биринши муғаллим» повестинин прологиндеги «қос сәрўи тал» символикалык образына уқсап кетеди. Әдебиятшы Ж.Есенов каракалпак прозасында 1970-жыллары дөретилген «Жол

қыссасы» повестинин прологинде сүүретленген жол символикалык образы туўралы пикирлеринде «С.Салиевтин бул дөретпесинде прологтин әхмийети Ш.Айтматовтын повестьлерине уқсас хәм бул типологиялык байланыс емес, ал каракалпак жазыушысының қырғыз жазыушысынан үйрениўинин нәтийжесинде деп қараў мүмкин. Алып қарайық, Ш.Айтматов өзинин «Биринши муғаллим» повестиндеги прологте қос сәрўи талға символикалык поэтикалык мәни жүклеп оны қахарман психологиясын сүүретлеўде орынлы пайдаланса, ал С.Салиев өз шығармасының прологинде «жол»ды символикалык образ сыпатында улыўмаластырды хәм дөретпенин атын, темасын да «Жол қыссасы» деп алады»¹²¹. Соя сыяклы Е.Өтепбергенов та «Кумар» повестинин прологи хәм эпилогинде «мунлы қус» символикалык образын психологиялык планда сүүретлеў арқалы устаз жазыушының дәстүрлерин өзінше даўам егтиреди, каракалпак прозасын көркемлик жактан түрлендиреди.

Ал, Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестинин баянлау усылында лирикалык хәм психологиялык сүүретлеўлерди синтезлеп беріў өзгешеликтерин белгили қырғыз жазыушысы Ш.Айтматовтын «шеберлик мектеби»нен үйренгенлиги сезиледи. Бул мәселе бойынша изертлеўши А.Султанов сонғы дәўирдеги каракалпак прозасында Ш.Айтматов дәстүрлеринин өзінше синтезлениў дәрежесин: «Қаракалпак прозасының талантлы ўәкиллери С.Салиев, К.Рахманов, Е.Өтепбергеновлардын устаз жазыушы «Шыңғыс Айтматов мектеби»не творчестволык қатнастары Ш.Сейитовтан ямаса Т.Қайыпбергеновтан өзгешелеў сыпатқа ийе. С.Салиев өз дөретпелеринде – «Қарўан мәңзилди гөзлер», «Жол қыссасы» повестьлеринде Ш.Айтматовтағы конкретликти, қахарманлар характерин ашыўдағы терен психологизмди публицистизм менен және беккемирек байланыстырса, К.Рахманов «Айралық қосығы», «Нөсер», Х.Дәўлетназаров «Әлўидағ мухаббат, қош қал жаслығым!», Е.Өтепбергенов «Кумар» повестьлеринде қырғыз жазыушысы прозасындағы лиризмди және де күшейтінкиреп пайдаланды»¹²² деп белгилеп көрсетеди. Солай етип, жазыушылардың индивидуаль стилинин қәлиплесиўинде әдебий дәстүрлер айрықша орынды

¹¹⁹ Камалов К. Дәўир, әдебият хәм талап. 1986-жылдын әдебий жыл жуўмағы. // «Әмиўдәрья». – Нөкис, 1987. – №5. – Б. 93.

¹²⁰ Аллаяров С. К проблеме взаимодействия современных каракалпакской и киргизской литератур. // Вестник каракалпакского филиала АН УзССР. – Нукус: 1978. – №1. – С. 81; Акматалиев А. Ч. Айтматов жана боордош элдер адабияты. – Фрунзе: «Илим», 1988. – 56-57 бб.; Султанов А. Ш. Айтматов дөретиўшилиги хәм каракалпак прозасының гейпара мәселелери. // «Әмиўдәрья». – Нөкис, 2002. – №5. – Б. 100.

¹²¹ Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1986. – 45-б.

¹²² Султанов А. Каракалпак прозасында «Ш.Айтматов мектеби» («Шыңғыс Айтматов хәм каракалпак әдебияты» мәселесинс). // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. – Нөкис, 2002. – №3, – Б. 84.

ийелейди. Себеби, талантлы жазыушылардын жекке стилинин жетилисиуи әдебий дәстүрлер тәсиринде де әмелге асып барады.

Биз бул бапта көркем стильдин тәбияты хәм онын 1980-жыллардағы каракалпак повестьлеринин көркемлигине тәсири мәселесин үйрениу аркалы төмендегнше жуумакларга келдик:

1. Стиль көркем әдебиятта айырым жазыушыларга тән болған индивидуаль кәсийетлер болыуы менен бирге, ол бир уақыттын өзінде улыумалык кәсийетлерге де ийе. Сонлыктан, талантлы авторлардын хәм талантлы жазылған шығармалардын стили типологиялык жакынлыкты бийкарламайды, сондай-ак, көркем әдебий дәстүрлерге кайшы келмейди.

2. 1980-жылларда каракалпак повести жанрлык-стильлик жактан хәр тәреплеме рауажланды. Атап айтканда, онда эпикалык, юмор-сатиралык бағдарлар менен бирге лирико-психологиялык, психологиялык бағдарлар жетекшилик етти.

3. Лирико-психологиялык сыпатлар көркем прозамызда 1960-80-жылларда И.Юсупов, У.Пиржанов, К.Смамутов, Г.Есемуратова, Ш.Сейитов, Е.Өтепбергенов х.т. баскалардын көркемлик изленислери нәтийжесинде айрыкша бир жанрлык-стильлик бағдар сыпатында толык кәлиплести.

4. Г.Есемуратованын «Жийрен», Ш.Сейитовтын «Исине тиркелип тигислин!..», Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестьлери бул дәуирде дөретилген ең жақсы лирико-психологиялык повестьлер болды. Повесть жанры бул бағдарды роман жанрына карай рауажландырууда көпир уазыйпасын өтеди. Мәселен, Ш.Сейитов бир катар лирико-психологиялык повестьлерин дөреткеннен сон каракалпак әдебиятында биринши лирико-психологиялык роман «Ығбал сокпақлары» шығармасын дөретти.

5. Усы дәуирдеги каракалпак прозасында психологиялык повестьлер де айрыкша орынды ийелейди. Мәселен, 1980-жылларда талантлы жазыушылар А.Халмуратовтын «Бир акшам», У.Пиржановтын «Карда калған излер...» хәм «Апрельдин сонғы акшамы» повестьлеринде көркем психологиялык сүүретлеулер өзине тән өзгешеликлери менен ажыралып турады. Бул повестьлерде сәуленген терең психологизм, тийкарынан, шығарманын философиялык, идеялык мазмуны менен байланыслы болып табылады.

6. Сондай-ак, көркем әдебий стиль өз-өзинен емес, ал әдебий дәстүрлердин тәсири нәтийжесинде кәлиплеседи, жетилиседи. Демек, көркем әдебиятта таза стильдин өзи жок. Ол әдебий дәстүрлерден

азыкланып, байып отырады. Солай етип, әдебий дәстүр жазыушы стилинин кәлиплесиуинде «шеберлик мектеби» болып табылады.

7. 1980-жылларда повесть дөретиуде стильлик изленислердин бир көриниси сыпатында фольклорлык дәстүрлер өнимли колланылды. Мифологиялык сюжет хәм фольклорлык образлардан пайдаланыу аркалы жанаша мазмун жаратыу усылы талантлы жазыушы А.Халмуратовтын дөретиушилигинде айрыкша формалык-стильлик изленислерди пайда етти. Ал, шығарма сюжетинде аңызлардан өнимли хәм шебер пайдаланыу жағдайы белгили жазыушы У.Пиржановтын жекке стили дәрежесине көтерилди.

8. 1980-жыллар каракалпак прозасында ең көп колланылған хәм ең көп жанашыллыктар алып келген стильлик изленислердин бири — бул тәжирийбели жазыушылардын көркемлик дәстүрлеринин жазыушыларымыз тәрепинен өнимли пайдаланылуы болып табылады. Мәселен, бул бағдарда каракалпак әдебиятында 1980-жылларда Ш.Айтматов әдебий дәстүрлеринин күшли тәсири У.Пиржанов, Ш.Сейитов, Е.Өтепбергенов х.т.б. повестьлеринде анык көринди. Олар өз шығармаларында белгили кыргыз жазыушысынын сүүретлеу усылларына, поэтикалык дәстүрлерине дөретиушилик катнас жасап орынлы пайдалана алды хәм бул көркемлик изленислери аркалы миллий прозамызды стильлик жактан рауажландырды.

9. 1980-жыллардағы каракалпак повестьлеринде дүнья әдебиятында Ф.Достоевский, М.Шолохов, Ш.Айтматов, В.Распутин х.т. баскалар прозасында кең колланылған жекке инсан тәғдири сүүретлеу тенденциясы У.Пиржановтын «Карда калған излер...», «Апрельдин сонғы акшамы», Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестьлеринде дауам еттирилди. Бул дәуирде жазыушылар өз шығармаларында бәрқулла үлкен бир жәмийетлик-сиясий мазмунды излей берместен, карапайым инсаннын жекке тәғдири, ой-пикирлери хәм ишки кеширмелерин ашып бериуди тийкаргы мақсет етип қойды. Бул жағдай каракалпак прозасында демократиялык идеяларды еле де тереңдетти, онын халықшыллығын күшейтти.

10. Сондай-ак, көркем прозадағы стильлик изленислер хәмме уақытта әдебий тәсирлер менен байланыслы бола бермей, ондағы айырым типологиялык уксаслыктар (мәселен, Т.Мурат хәм У.Пиржанов повестьлериндеги бийперзентлик мотиви х.т.б.) жазыушылардын бурыннан бар бир көркем дәректен пайдаланғаны менен де байланыслы болыуы мүмкин.

II БАП. ХАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАК ПОВЕСТЬЛЕРИНИН КОМПОЗИЦИАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

2.1. Қахарман психологиясы хәм баянлау типологиясы

Рус әдебиетшісі А.Н.Соколов өзинин «Стиль теориясы» деген мийнетинде көркем стильдин бир неше элементлеринин бар екенлигин атап көрсетип, солардын ишинде композицияны да көркем стильдин элементи сыпатында карайды. Бирак, бунда автор композициянын өзін емес, ал сол стиль тийкарында ажыралып туруышы композициянын кәсийетлерин, өзгешеликлерин көркем стильдин элементи сыпатында атайды¹²³. Демек, көркем стильдин элементи сыпатында композициянын өзін емес, ал онын курылыу өзгешеликлерин карастыруу керек болады. Себеби, эпикалык шығармаларда баянлау дүзилисинин курылыу өзгешеликлерине карап, онын баянлау типологиясы аныкланады. Мәселен, өзбек әдебиетшісі О.Насыров бул әхмийетли мәселе тууралы төмендегише пикир билдирген еди: «Баянлау формаларынын тийкарында болмысты түсиндириудин түрли усуллары жатады, әсиресе, усы тийкарда хәр кыйлы баянлау усуллары жүзеге келип, өз гезегинде шығарманын баянлау дүзилисин белгилейди. Сонын ушын да, баянлау усулларын үйрениу шығарманын көркем стилистик системасын, стилин сәулелендириуде айрыкша әхмийетке ийе»¹²⁴.

Баянлау типологиясы мәселелери улыўма әдебиеттануўда В.В.Виноградов, М.М.Бахтин, Н.К.Гей, А.Бойко, Н.В.Драгомирецкая, С.Ю.Бабаева, О.Насыров, Х.Якубов, Н.Ахметов, Й.Салыйжанов¹²⁵ хәм

¹²³ Соколов А.Н. Теория стиля. — Москва: «Искусство», 1968. — 90 с.

¹²⁴ Носиров Ў. Баён типологияси хақида. // Хозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. — Тошкент: «Фан», 1982. — Б. 5.

¹²⁵ Виноградов В.В. Проблемы авторства и теория стилей. — Москва: Гослитиздат, 1961; Он же. Проблемы русской стилистики. — Москва: «Высшая школа», 1981. — 119-156 с.; Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Издание третье. — Москва: «Художественная литература», 1972; Гей Н.К. Проза Пушкина: Поэтика повествования. — Москва: «Наука», 1983; Бойко А. Герой-рассказчик в «Последнем поклоне» В.Астафьева. //

тағы басқалардың мийнетлеринде изертленилди. «Ал, карақалпак әдебиетшілары Қ.Камалов, Ж.Есеновлар турмыс шынлығын сүүретлеудин I бет «мен», хикаяшы-қахарман формалары тууралы жазған еди. Карақалпак прозасындағы автордын позициясы, жазыушынын көзқарасынын көркем дәретпедә анаў я мынаў түрдә сәулелениўи, авторлык концепция жөнинде акад. М.К.Нурмухаммелов, И.Сағыйтов, Қ.Максетов, С.Ахметов, С.Бахадырова, Ж.Нарымбетов, З.Насруллаева х.т. басқалардың айырым пикирлери бар. Әсиресе, илимпаз С.Бахадырованын өзинин «Роман хәм дәўир» мийнетинде әдебиатымыздың бул жанрындағы автордын баянлау манерасы, онын қахарманларға катнасы, автор менен қахарманлардың өз ара тәсир етиў мәселелери бойынша дықкатқа ылайык ойлары бар»¹²⁶. Усы пикирлердин авторы П.Нуржанов сонғы дәўирде көркем прозанын баянлау усылы хәм оны изертлеудин айырым теориялык мәселелери тууралы өз пикирлерин билдирип киятыр¹²⁷. Ал, карақалпак

Проблемы жанра и взаимодействие литератур: Сб. науч. трудов КазГУ. — Алма-Аты, 1986. — С. 8-14; Драгомирецкая Н.В. Автор и герой в русской литературе XIX-XX вв. — Москва: «Наука», 1991; Бабаева С.Ю. Особенности повествовательной структуры в современной таджикской прозе (к проблеме позиции автора и героя в художественном произведении): Дис. проблеме позиции автора и героя в художественном произведении: Дис. ... канд. филол. наук. — Москва: 1983; Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадиий ... канд. филол. наук. — Москва: 1983; Носиров Ў. Баён типологияси услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981; Носиров Ў. Баён типологияси хақида. // Хозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. — Тошкент, хақида. // Хозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. — Тошкент, «Фан», 1982; Якубов Х. Эпик баён принциплари хусусида. // Хозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. — Тошкент, «Фан», 1982; Ахмедов Н. Вопросы повествования и индивидуального стиля: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1974; Салижанов Ю. Формирование авторской речи в узбекской советской прозе и индивидуальный стиль писателя (на материале литературы 20-30 годов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1974; Солижонов Й. XX асрнинг 80-90 йиллари ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси: Филол. фан. докт. ... дис. автореф. — Т.: 2002.

¹²⁶ Нуржанов П. Көркем прозанын баянлау усылы хәм оны изертлеудин айырым теориялык мәселелери. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 2002. — №5. — Б. 94.

¹²⁷ Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебиет. — Нөкис: «Билим», 1993. — 57-77-бб.; Усы автор. Хәзирги карақалпак прозасында көркем психологизм мәселеси. // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2002. — №3; Көркем прозанын баянлау усылы хәм оны изертлеудин айырым теориялык мәселелери. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 2002. — №5; Хәзирги карақалпак романы поэтикасы (композициялык хәм жанрлык-стильлик өзгешеликлери). — Нөкис: «Билим», 2008; Хәзирги карақалпак романы (сюжет хәм конфликт поэтикасы). — Нөкис: «Билим», 2009.

повестинин баянлау типологиясын арнаўлы изертлеу объектине айландыруу бүгинги каракалпак әдебияттануу илиминде шешилиуи тийис әхмийетли мәселелердин бири.

Өзбек прозасынын баянлау типологиясы бойынша бир канша көлемли изертлеулер алып барған илимпаз Й.Салыйжанов өзинин «ХХ әсирдин 80-90-жылларындағы өзбек прозасында көркем тил поэтикасы» (Ташкент, 2002) темасындағы докторлық диссертациясында сап әдебияттануу көзкарасынан көркем баянлаудын өзине тән кәсийетлери, типлери, түр хәм формалары, эпикалык баянлау усыллары хәм де қураллары, автор хәм персонажлар тили аркалы жазыушы стилин аныклауға, тийкарынан, ХХ әсирдин 70-жылларынан кирисилгенлигин, бул бағдарда академиклер С.Мамажанов, И.Султанов, жазыушы хәм алым П.Қадиrowлардын изертлеулери (Мамажонов С. Фафур Фулом прозаси. Т., Фан, 1966; Услуб жилолари. Т., Адабиёт ва санъат, 1972; Лирик олам, эпик кўлам. Т., Адабиёт ва санъат, 1979; Султон И. Адабиёт назарияси. Дарслик. 2-нашри. Т., Ўқитувчи, 1986; Қодиров П. Ўйлар. Т., Адабиёт ва санъат, 1971; Халк тили ва реалистик проза. Т., 1973; Адабий асарнинг тили. Адабиёт назарияси. II томлик, I том. Т., Фан, 1978. 312-356 бб.) итибарға ылайык екенлигин силтеме келтирип дәлиллейди¹²⁸. Сондай-ак, 1970-жыллардын биринши ярымында усы мәселеге байланыслы еки изертлеушинин, яғный Й.Салыйжанов хәм Н.Ахметовлардын бир ўақытта (1974, 15-май) кандидатлык диссертациясын қорғауы өзбек әдебияттанууынын қолға киргизген табысларынан болды. Себеби, бул илимий изертлеулерде өзбек прозасында жазыушынын индивидуаль стилинин автор тилинин кәлиплесиўине¹²⁹ хәм көркем шығарманын баянлау усылларына¹³⁰ тәсири мәселелери арнаўлы түрде изертленилди. Буннан соңғы дәўирде өзбек әдебиятында бул бағдарда әдебиятшы О.Насыров теренирек илимий изленислер алып барды. Әсиресе, онын «Жазыушы шахс, көркем стиль, автор образы» (Ташкент, 1981) деп аталған монографиясында автор образы, онын көркем шығармада сәўлелениў халатлары хәм формалары, баянлау типологиясы мәселелери туўралы дыққатқа ылайық пикирлери бар. Ал, 2000-жыллардын басында Й.Салыйжановтын өзбек прозасынын көркем тил поэтикасына арналған жокарыда аты аталған докторлык

¹²⁸ Солижонов Й. ХХ асрнинг 80-90 йиллари ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси.: Филол. фан. докт. ... дис. автореф. — Т.: 2002. — 6 б.

¹²⁹ Салижанов Ю. Формирование авторской речи в узбекской советской прозе и индивидуальный стиль писателя (на материале литературы 20-30 годов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1974.

¹³⁰ Ахмедов Н. Вопросы повествования и индивидуального стиля.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1974.

диссертациясы соңғы дәўирде усы мәселеге арналған ири көлемли изертлеу жұмысларынан больп есапланады.

Әдебиятшы П.Нуржанов өзинин «Көркем прозанын баянлау усылы хәм оны изертлеудин айырым теориялык мәселелери» деген макаласында каракалпак прозасында турмысты көркем сүүретлеудин, яғный баянлау системасынын, тийкарынан, биринши бет «мен» бирлик формасы хәм үшінши бет бирлик формасында алып барылғанлығын улыўма әдебияттануу илиминин хәм каракалпак прозасынын көркемлик жетискенликлерине сүйенип түсиндирип берген еди¹³¹.

Бүгинги каракалпак прозасында баянлаудын усы еки формасы да жетекшилик етип келеди. Мәселен, 1980-жыллар каракалпак прозасында А.Халмуратовтын «Бир акшам», У.Пиржановтын «Қарда қалған излер...» хәм «Апрельдин соңғы акшамы», А.Әбдиевтин «Эрен Сәхий» повестылери баянлаудын үшінши бет формасында дөретилген болса, ал Г.Есемуратованын «Жийрен», Ш.Сейитовтын «Исине тиркелип тигилсин!..», Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестылери баянлау усылынын биринши бет формасында жазылған. Бирақ, У.Пиржановтын 1960-жылларда дөретилген «Ақтал астындағы акшам», «Сүүрет» повестылериндеги баянлау стили менен онын 1980-жылларда жазылған «Қарда қалған излер...», «Апрельдин соңғы акшамы» повестылеринин баянлау усылында парық бар. Жазыушынын дәслепки лирико-психологиялык повестылерине карағанда соңғы повестылеринде көркем психологизм бираз теренлескен. **Бириншиден**, жазыушынын дәслепки повестылеринде барлык ўақыялар биринши беттен сөйлейтуғын қахарманнын тилинен баянланған болса, ал соңғы повестылериндеги ўақыялар баянлау усылынын үшінши бет формасынан бериледи. Рус әдебиятшысы А.Б.Есиннин пикиринше, «үшінши беттен баянлау көркем шығармада психологиялык сүүретлеудин хәр қыйлы формаларын киргизіўде үлкен мүмкиншиликлерди береді: бундай баянлау стихиясына ишки монологлар, публицистикалык пикирлер, күнделиклерден үзиндилер, хатлар, түслер х.т. басқалар ансат хәм еркин енисип кетеди. Ал, биринши беттен сөйлеп беріў ямаса хат формасындағы роман, интим хужжетке уксатып қурылған роман сыяклы композициялык баянлау формасы психологиялык сүүретлеулерди түрлендириўге, оны еле де теренирек хәм хәр тәреплеме камтып беріўге бир канша аз мүмкиншиликлер

¹³¹ Нуржанов П. Көркем прозанын баянлау усылы хәм оны изертлеудин айырым теориялык мәселелери. // «Әмиўдәрья». — Нөкис, 2002. — №5. — Б. 95.

береди»¹³². Усы көзкарастан карағанымызда, У.Пиржановтың 1960-жылдарда жазылған «Сүүрет», «Актал астындағы акшам» сыяклы биринши беттен баянланған лирико-психологиялык повестьлеринде оның 1980-жылдарда доретилген «Карда калған излер...», «Апрельдин соңғы акшамы» повестьлерине салыстырғанда психологизмди беріу бираз шекленген. Себеби, биринши беттен баянлауда қахарманлардын психологиялык жағдайларын гүрринши қахарманның өзи сөйлеп беріуи, гүррин етиуи, көбирек, бул дөретпелерде баянлау формасынын лиризмге ийе болыуын тәмийинлейди. Екиншиден, жазыушынын дәслепки повестьлери гүрринши-қахарман субъект формасы аркалы берилсе, ал 1980-жылдардағы повестьлери баянлаушы хәм автор образы субъект формалары тәрәпинен баянланады.

Биз усы жерде көркем шығарманың баянлау типологиясында ушырасатуғын субъект формаларын ажыратып алыуымыз керек болады. Себеби, өзбек әдебиятшысы О.Насыров әдебияттаныуда айырым жағдайларда гүрриншини баянлаушы менен араластыруу, гүрринши хәм баянлаушы субъект формаларын бир деп карау жағдайларының ушырасып туратуғынлығын рус әдебиятшысы Ю.М.Проскуринаның кандидатлык диссертациясын «Натураль мектеп прозасында баянлаушы-гүрринши» (Москва, 1964) деп атағанынан-ак көриуге болатуғынлығын, баянлаушы хәм гүрринши субъект формаларын бир деп карау себепли жумыстың авторефератында бир орында баянлаушы, екинши бир орында гүрриншини колланғанлығын сынға алған еди. Хәм автор (О.Насыров – С.Ж.) «... гүрринши хәм баянлаушы субъект формалары бир емес. Гүрринши – конкрет индивидуаль шахс болса, баянлаушынын шахсы намәлим болады»¹³³ деп келтирип өткен еди. Мәселен, У.Пиржановтың 1960-жылдардағы «Сүүрет» хәм «Актал астындағы акшам» повестьлеринде барлык ўақыялар, қахарманлардын руўхый жағдайлары, ишки кеширмелери бир адамның көзкарасынан – гүрринши-қахарман Мырзабай, Аскарлардын (конкрет индивидуаль шахслардын) тилинен биринши беттен берилсе, ал «Қарда калған излер...» (1984) повестинде шығарма бас қахарманы бийперзент Сийпатдийиннің кемпири Палбийке менен өткерген пүткил өмири тийкарғы қахарманның тилине жакын үшінши бет баянлаушынын

тилинен бериледи. Баянлау усылы жағынан жазыушынын усы повести оның «Апрельдин соңғы акшамы» (1987) повести менен дәслепки повестьлеринин ортасында көпир ўазыйпасын аткарады. Себеби, жазыушынын «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде енди шахсы намәлим үшінши бет баянлаушы образы орнына үшінши бет автор образы колланылғанлығын, сондай-ак, биринши шығармада автордың лирикалык шегинислерден көбирек пайдаланғанлығын көриуимизге болады. Сонлыктан, екинши шығармада тийкарғы қахарманлардын диалоглары, монологлары, еске түсириулері, қахарманның көрген түслери сыяклы көркем психологиялык сүүретлеу усыллары авторлык баянлаулар менен аралас берилип, шығармада психологиялык сүүретлеулердин теренлесіуіне имкан жаратады. Демек, У.Пиржановтың 1960-80-жылдардағы прозасына дыккат аударатуғын болсак, жазыушынын соңғы повестьлеринде бурынғы биринши беттен сөйлситуғын гүрринши-қахарманның орнына енди үшінши беттен сөйлсүши – баянлаушы хәм автор образы субъектлери ийелегенлигин көремиз. Бул жағдай жазыушының көркем прозада эпикалык баянлау әмелин ментерип барғанлығынан, онда көркем психологизмди беріуде хәр кыйлы баянлау усылларынан пайдаланыуға умтылғанлығынан дәрек береді.

Әсиресе, жазыушынын «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде атвордың баянлау усылында бираз жетискенликлерге ерискенлиги көринеди. Шығармада автор тили менен персонажлар тили индивидуальласыуы нәтийжесинде қахарманлар характери шеберлик пенен ашылады. Бунда сүүретлеулердин жүдә әпиўайылығы, характерлердин тәбийғыйлығы, гәп структурасынын да соған сай, курамалы емес формада берилиуи оны оқыушынын кабыллауына жеңиллик туўдырады. Әдебиятшы Қ.Камалов «Қаракалпак повести» мийнетинде У.Пиржановтың прозасына тән бул стильлик өзгешеликлерди унамлы бағалап: «Узакбайдың повестьлериндеги бир өзгешелик – өмирдеги реаль көринислер менен қахарманлар хәрекетин өзгешелик – өмирдеги реаль көринислер менен қахарманлар хәрекетин көркем сүүретлеуге дәл, сайма-сай өмирдин өзіндегидей етип түсириуи жүдә күшли. Әлбетте, бул үлкен укыплылықтың жемиси, көп жазыушылардын оннан үйрениуи керек»¹³⁴ деп жазған еди. Қаракалпак әдебияттаныуында У.Пиржановтың прозалык шығармаларында сүүретленген характерлердин тәбийғыйлығы, сөз көркемлігі, тәбият көринислери әдебиятшылар И.Юсупов, Қ.Султанов, А.Султановлар

¹³² Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – Москва: «Просвещение», 1988. – 37-38 с.

¹³³ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадийи услуб, автор образи. – Тошкент: «ФАН», 1981. – 121 б.

¹³⁴ Камалов Қ. Қаракалпак повести (жанрдың эволюциясы). – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1978. – 97-б.

тәрәпинен жокары баҳаланған еди¹³⁵. Ал, «Ұақыяларды «өзиндей» сүүретлеу ушын да, әпиуайы сүүретлеу хәм тәсирли «тил» керек»¹³⁶. Демек, У.Пиржанов шығармаларының көркем тили усы қәсийетлерди өзінде көбирек синдиргенлиги менен ажыралып турады. Мәселен:

1. « — Хаялыңның изинен келдиң бе? - деди қарауыл тағы да, Қосбергеннің қасындағы тор қалтада турған, сыртында сууынның сүүрети бар, үлкен қытайы термосқа мөлерген көзлерин сүзип қарап.

— Яқ. Келинимнің изинен келип едим.

— Астауныралла! «Аңламай сөйлеген — ауырмай өледі» деген... Бағанадан бери солай демейсең бе, ақыры. Келин болатуғын болса, балаңның өзін жибере қойсаң болады ғой, жеті түнде бүйтип сүрмелекленип жүргенше.

«Дурыс айтасаң. Бала төрели болғанда мен, шынында да, усындай болып, сүрмелекленип жүремен бе!» - деген сөз ашыу үстінде Қосбергеннің тилинің ушына келип-келип турды да, бирақ бир көрген адамға хә дегеннен сырымды алдырмай-ақ қояйын деп:

— Бала үйде жоқ еди ғой, - деди бирден өзін нақолай сезген Қосберген қыпанап.

Соңынан ол сууық демин алып, төмен қарап ойланып қалды»¹³⁷.

Бунда авторлық баянлаулар қахарманлардың диалоглары, ишки монологлары менен аралас берилген. Автор баянлауда, дәслеп, еки ғаррының ис-хәрекетлерин, өз ара сөйлесіулерин (диалогларын) сырттан баклаушы, ал композициялық баянлау формасын түрлендирип турған — қахарманның ишки монологынан соң оның руұхый халатын сезгирлик пенен оқыушыға жеткеріуши субъект сыпатында көринеди. Шығармада Қосберген менен қарауыл ғаррының диалогы бас қахарманның өмир драматизмин ашыуға хызмет етеди.

2. «Сөйтип, балаң армияда екен ғой, онда. Келетуғын уақты шамаласты ма? - деди қарауыл, тап буның не халда отырғанын сезип қалғандай, көзлерин мөлertiп қарап.

— Жүргендидағы басының ауған жағында қаңғырып. Ишпесе үйде туралмаитуғын бир бәлеге жолықты ғой ол! - деди Қосберген хағынан жсарылып.

¹³⁵ Юсупов И. Әдебиятымыздың турмышанлығы хәм заманласларымыздың айқын образы ушын. // «Әмиүдәрәя». — Нөкис, 1980. - №11. — Б. 11; Султанов К. Основные тенденции развития современной каракалпакской прозы (1960-1980 годы): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Т.: 1991. — 37 с.; Султанов А. Узакбай Пиржановтың пикирлеу дүньясы. // «Еркин Каракалпакстан» газетасы. — Нөкис, 2002. - №18. 9-февраль. — Б. 3.

¹³⁶ Болтабоев Х. Наср ва услуб. — Тошкент: «ФАН», 1992. - 55 б.

¹³⁷ Пиржанов У. Апрельдің соңғы ақшамы. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1987. - 16-б.

— Хә-ә, солай демейсең бе, бағанадан бери. Өйтип жүрип отлайтуғын қыйлынан бизде де биреуи бар, - деди қарауыл бир түрли өкиниш пенен... Бурнағы жылы Қоңырат жақта биреудің үйин көтерип кетип, еки жылдай «отырып та» келди»¹³⁸. Бул диалогларда Қосбергеннің өмир драматизми ашылуы менен бирге, оның сол моменттеги қыйын руұхый жағдайы да берилип атыр. Ал, қарауыл ғаррының жекке өмирине тийисли баска қахарман (Қосберген) билмейтуғын тәрәплери оның өзиниң тилинен айтылып атыр. Шығармада еки ғаррының усы сөйлесіулеринен олардың дәртлес екенлиги сезилип турады. Бунда қарауыл ғаррының да, Қосберген ғаррының да дәрти олардың өзлериниң тилинен бериледи.

Сондай-ақ, шығармада автор Қосбергеннің мәскүнем баласының образына параллель түрде сүүретленген тағы бир-еки мәс жигиттин образын олардың жекке сөйлеу тили хәм ис-хәрекетлери аркалы ашып береді. Шығармада усы еки мәс жигиттин унамсыз ис-хәрекетлерине моральлық катнас Қосберген ғаррының өзиниң тилинен ишки монологында бериледи: «Текедей сасып жүрислерине қара... Босағадан атлап, ишке кирип киятырғанда, жасы үкенлерге тәңир сәлемин беріуді билмесе булар. Уәй, хайуанлар сениң-әй! Мектепте үйретпеймекен буларға... Сөйтип отырып тағы да: «Қалай деген менен бизиң баладан тәуір екен булар. Хаялыңның изинен келипти» - деп қойды»¹³⁹. Бунда автор жаслардың әдеп-иқрамлылығы мәселесин қозғау менен бирге Қосберген ғаррының баласының образын анық ашып береді. Бул аркалы шығармада қахарманның (ғаррының) жәмийетте жаслардың әдеп-иқрамлылығы мәселеси туұралы ой-пикирлери бериледи.

Айырым орынларда автор қахарманларды сөйлетип турғаны менен оның артында өзиниң жәмийетке деген жекке катнасы сезилип турады. Мәселен, «... Қосберген... сәл тиклене бергенде, астындағы гөне гүрси: «Салмағыңның ауған жағына қарап қыйсаңдай бермей отыр» - дегендей етип шыйқылдады. Гүрсиниң шыйқылдысы жүдә жағымсыз еди. Хәттеки, хәрдайым болса да оның шыйқылдысына қулағы үйренисип кеткен қарауыл да:

— Тақтаполдың усындайлығы бар-дә, буның. Қолыңнан мыйық түсип кетсе де, шөккиш түсип кеткендей тарс ете қалады, - деп қойды жақтырмаған пишимде мөлерген көзлерин сүзип.

«Гәп тақтаполда болып турма саған, - деди Қосберген тағы ишинен, оған тунжырап қарап. Жалғыз тек бул жерде емес, барлық емлеуханаларда

¹³⁸ Сонда, - 36-б.

¹³⁹ Сонда, - 32-33-бб.

да тап усындай, гөне гүрси, түбиреткилер турады. Карауылдарға берилетугын мылтықтар да сондай — баяғы баспашылар заманынан қалған қыйлыларынан. Хәттеки, қарауылдар да ески адамдар!.. Мине, сен өзиң де ески адамсаң. Мен де ески адамман — ғаррыман»¹⁴⁰ деген баянлаулар. Бул сүүретлеулерде автор ғаррының тилинен (ишки монологында) 1980-жыллардағы аўыл халқының социаллық жағдайы (емлеуханалардың жетиспеуи, барларының төмен дәрежеде болыуы, олардың үскенеленбеуи х.т.б.) туўралы ашшы ҳақыйкатлықты ашып береді. Әдебиятшы Ж.Есенов бундай «ишки сөйлеулер»ди, «ишки монолог»ларды өнимли колланыўды қахарман психологиясын дәуирдин руўхы, шығарманың баслы идеясы менен терең байланыстырып оны шеберлик пенен ашыўдың ең нәтийжели усылларының бири сыпатында карайды¹⁴¹. Сондай-ақ, бунда қахарманның өзи жасап турған жәмийет хакқындағы пикирлери автор тәрәпинен туўра гәп формасында берилген. Рус әдебиятшысы М.Бахтин қахарманлардың туўра гәплерин сүүретлениўши объектлик сөздин бир канша типик хәм кең таркалған түри сыпатында тастыйыклап, «Автор контекстинде, айтайық, бир қахарманның туўра гәпи болса, бизиң алдымызда бир контекстин ишинде еки сөйлеу орайы хәм еки сөйлеу бирлиги: автор сөзи бирлиги хәм қахарман сөзи бирлиги турады. Бирақ, екинши бирлик еркин болмай, бириншисине бағынған хәм оның көринислеринен бири сыпатында киргизилген»¹⁴² болады деп тастыйықлайды.

Бунда автор образы шығарма композициясында хәм барлық баянлауларды шөлкемлестириўши, хәм шығарманың идеялық-көркем максетин ашып бериўши хызмет аткарады. Сонлықтан, шығармада қахарманлардың өзлери сөйлеп турғаны менен, оның тийкарында автордың өзиниң образы турады. «Бунда «автор образы»ның... көркем шығарманың бир пүтинлигин тәмийинлеўи, шығармада қахарманларды белгили бир идеялық-көркем максет жолына жәмлеўи, сүүретлеўдин көркем-эстетикалық баҳасын жүзеге шығарыўи хәм өзиниң көркем феномен сыпатында кай дәрежеде кәлиплескенлиги айрықша әхмийетке ийе»¹⁴³ болып табылады.

¹⁴⁰ Сонда, - 17-18-бб.

¹⁴¹ Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1986. - 64-б.

¹⁴² Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. Издание третье. — Москва: «Художественная литература», 1972. - 318-319 с.

¹⁴³ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадийи услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. - 125 б.

Повестте автор барлық қахарманлар туўралы сыпатламаларды тек өзиниң тилинен бере бермей, гейде айырым баянлауларды баска да қахарманлардың тили аркалы жеткереді. Мәселен, Қосбергенниң мәскүнем баласы Бахтыярдың образы шығармаға қахарманның (ғаррының) өзиниң тили аркалы кирип келеди.

Повесттин баянлау системасында орынлы колланылған психологиялық сүүретлеулер бас қахарман Қосбергенниң трагедияға, драматизмге толы өмирин ашыўда айрықша хызмет аткарады. Мәселен, «— Ақлықлы болдыңыз, ата! Тири... Еғиз — бир ул, бир қыз. Олар тири... Бирақ, баласы шеп келип, көп қыйланды... Көп қан кетти... Кансырап... - деген уақытта, оның қызыл шырайлы жүзи үстиндеги халатындай анпақ болып кетти. — Түнде тәуекел етип операцияға таярлап атырғанымызда свет сөнип қалғанлықтан, докторлар да хеш илаж ете алмады. Тәғдирдағы...

Қосберген орнынан түргеле алмай, мойны бұрылыуы менен келиншекке үнсиз бежирейип қарап қалды.

Соңынан көзиниң алды булдырап, анпақ халат кийген келиншек қара сүлдерге айланды. Сол атырғанында ол өзін бекем тұтыўға бел байлап, өңешине тирелип тұрған қатты түйинди қайта-қайта «жұтып» жиберди... Бирақ, түйин я ары, я бери кетпеди. Аздан кейин Улмекен тап келиншек болып түскен күнлериндегидей ийбе сақлап, Уялғанынан бетине туўрылап қарай алмай, ийилип турып, қолына суў куйып атырғандай болып елеслеп кетти. Сол уақытта Қосберген ыңыранып жиберди хәм қарауылхананың ишиндеги барлық хаўаны тартып алғандай болып, окпеси бирден қабынып исинип кетти»¹⁴⁴. Жокарыдағы мысалларда кеўилсиз хабарды еситтирип атырған персонаждың (хаялдың) хәм оны еситкен ғаррының руўхый жағдайы шеберлик пенен ашып берилген. Бирақ, повесттиң баянлау дүзилисине қарап, бунда тек «аўыр» психологиялық сүүретлеулер колланылған екен, деген жуўмаққа келмеў керек. Себеби, У.Пиржанов шығармаларында өмир бар қуўаныш-қайғысы менен сүүретленеди. Сонлықтан да, оның прозалық шығармаларында юморлық хәм сатиралық сүүретлеулер психологиялық сүүретлеулер менен тендей араласып жүреді. Мәселен, шығарма сюжетинде бийтаныс еки жигиттин хаялының изинен мәс болып келип, қарауылды тыңламай, ишки палаталардың бириниң айнасын сындырып кирип атырғандағы қарауыл ғаррының халаты автор тәрәпинен юморлық усылда сүүретлеп бериледи:

¹⁴⁴ Пиржанов У. Апрельдин соңғы ақшамы. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1987. - 51-52-бб.

«Қараўыл ийинге асатуғын қайыстың орнына, кир жаятуғын жип өткерилген ғөне мылтығының қундағынан услап, тура жууырды.

Неде болса қуры қол жууырғаннан тәуір, әйтеуір, мылтық аты бар. Бәлки, атылып та кететуғын шығар...»¹⁴⁵. Бул сүүретлеулердеги мыскыллы күлкі оқыўшыда қараўыл ғаррының жағдайына байланысly аянышлы хәм ғәзеpli сезимлер оятады. Шығарма полтекстинен автордын қахарманның (қараўыл ғаррының) үстинен емес, ал әбигер халатка келип қалған жәмийеттин үстинен күлип турғанлығы сезиледи хәм бул жағдай повестте сатиралық усылда ашып бериледи.

Сондай-ақ, повестте емлеўхананы бүлдирип атырған еки мәс жигиттин образын автор сатиралық усылда өзлеринин тили аркалы ашып береді:

« — Ертең байрам болған соң, мынаның ҳаялы ул туўатуғын шығар деп ишип едик, — деди ол мыңғырлап»¹⁴⁶. Усы бир аўыз сөз аркалы жазыўшы мәскүнемликтин пүтин келбетин ашып береді. Бунда автор жаслар арасында таркалған ишиўшилиқ иллетине байланысly жекке катнасын сатиралық сүүретлеў жәрдемінде береді.

Және де повестте Қосбергеннин мәскүнем баласы Бахтыярдын образын еле де ашыңқыраў ушын оның қараўыл ғарры менен диалогында нәшебентлердин образы параллель сүүретленеди. Бунда нәшебент адамлардын лапгөйлик қәсийети қараўылдың тилинен ашып бериледи:

«... Илгери жыллары Дәне кемпирдин шарбағында сондайлардың бес-алтаўының басы қосылып: — Сен қашан үйрендиң? Сениң сапыйын (сапыйын — бул көкнар сүзетуғын жуқа сийле — С.Ж.) жамылғаныңа неше жыл болды? Сен кимнен үйрендиң? — десип ғаўқылдасып отырған қусайды. Сонда биреўи: — Ишкениме отыз жылдай болды, қайдем, енди үйренип кетпесек, ҳәзир еле мойынға минип кете қойған жоқ, — депти. Айтатуғын ғәтине қара!...»¹⁴⁷. Бул сүүретлеулерде нәшебент адамның үстинен мәзи ҳәзиллесип күлиў емес, ал ирониялық ашшы күлкі бар. Повестте бул мыскыллы күлкі қараўылдың тилинен бериледи.

Демек, жәмийетте адамлардың бундай ишиўшиликке берилип кетиў жағдайларын У.Пиржанов 1980-жыллар прозасында аўыл халқының турмысы аркалы шебер сүүретлеп береді. Белгили рус жазыўшысы В.Распутин (1937-2015) өзинин бир макаласында жәмийеттеги бул актуаль мәселенин әхмийети туўралы былай деп

айтқан еди: «Аўа, рус халқының кемшиликлери де бар. Ол хәм ишиўшилиқ. Әсиресе, тәғдир ойынына таслап қойылған аўылда»¹⁴⁸. Жазыўшы У.Пиржанов «Апрельдин соңғы ақшамы» повестинде жергиликли шараятта 1980-жыллардағы аўыл халқының басына түскен бул жағдайларды психологиялық хәм юмор-сатиралық сүүретлеулердин синтезинде сәўлелендирип береді.

У.Пиржанов шығармаларының баянлаў усылында юморлық хәм сатиралық сүүретлеулер турмыстың баска да сүүретлениўлери менен, атап айтқанда трагедиялық, драмалық сүүретлеулер менен бирге жүреди. Онын 1960-жылларда жазылған «Сүүрет», «Ақтал астындағы ақшам» хәм 1980-жылларда дәретилген «Қарда қалған излер...», «Апрельдин соңғы ақшамы» повестлеринде персонажлар образы түскин кейпиятта сүүретленеди. Олар оқыўшыда қайғылы сезимлер оятады. Бирақ, У.Пиржанов прозада (әсиресе, соңғы повестлеринде) өз қахарманларын қандай шараятта сүүретлемесин, олардың минез-кулқына, ис-хәрекетлерине юморлық хәм сатиралық пафосты синдирип жибереди. Сонлықтан да, жазыўшының қахарманлары характерлеринин тәбийғыйлығы менен, өмирдин дәл өзиндегидей сүүретлениўи менен ажыралып турады.

У.Пиржановтын дәретиўшилиқ стилине тән бир нәрсе, онын қахарманларының ис-хәрекетлери жасалмалылықтан, сөйлеў тили китабий тилден жүдә узак. Соның ушын да, оның шығармаларында берилген «күлки» оқыўшыда өмирдин дәл өзиндегидей жанлы тәсир қалдырады. Ал, турмысты бундай етип жанлы сүүретлеў жазыўшыдан үлкен укыплылықты, шеберликти талап етеди. Бул сөзимизге повесттеги Қосберген менен қараўыл ғаррының диалогы дәлил бола алады.

Әдебиятшы Й.Салыйжанов докторлық жумысының авторефератында «Диалоглардың жанлылығы, көбинесе, персонажлардың халаты — олардың комик ямаса трагедиялық тәғдири, характеринин өзине тәнлигине көп тәрәптен байланысly»¹⁴⁹ тәғдири, характеринин өзине тәнлигине көп тәрәптен байланысly Қосберген деп жазған еди. Усы сыяқлы У.Пиржановтын повестинде трагик, гейде хәм қараўыл ғаррының тәғдириндеги гейде комик, гейде трагик, драматик халатлар диалоглар аркалы ашып бериледи. Сондай-ақ, повестте автор диалоглар аркалы қахарман психологиясын ашыўдың өзинше жолын табады. Бул диалогларда Қосберген ғаррының сада, аккөкирек, соның менен бирге шурт минез характери ашылып барады.

¹⁴⁸ Распутин В. Без деревни мы осиротеем. // Аргументы и факты. — Ташкент, 2006. — №1929. 16-апреля. — С. 5.

¹⁴⁹ Солижонов Й. XX асрнинг 80-90 йиллари ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси.: Филол. фан. докт. ... дис. автореф. — Т.: 2002. — 25 б.

¹⁴⁵ Сонда, — 48-б.

¹⁴⁶ Сонда, — 49-б.

¹⁴⁷ Сонда, — 41-б.

Демек, повесттин баянлау усылында орынлы ислетилген юмор-сатиралык сўўретлеўлер онда берилген психологиялык сўўретлеўлер менен кайшы келмейди. Керисинше, шығармада бул жағдай баянлау усылларынын көп түрлилигин, сўўретлеўлердин рәнбәрәнлигин көрсетеди.

Үшинши беттен баянлау көркем шығармада психологиялык сўўретлеўдин хәр кыйлы формаларын енгизиўде үлкен мүмкиншиликлерди беретугынлығын жокарыда келтирип өткен едик. Усындай психологиялык сўўретлеў усылларынын бири кахарманлардын көрген түслери болып табылады. Мәселен, У.Пиржановтын «Карда калған излер...», «Апрельдин сонғы акшамы» повестлеринин баянлау усылында автор кахарманлардын көрген түслеринен пайдаланады. Жазыўшы повестте көркем психологиялык сўўретлеў усылларынын бири түс көриў мотивин халыктын миллий психологиясына сай, түс жорыў менен байланыслы колланады. Өзбек фольклористи Ж.Эшанкул «Түстин семантикалык анализи» деп аталған макаласында түс көриў мотиви фольклордан бери колланылып киятырған әдебий дәстүр екенлигин хәм онын жорымаллык кәсийетинин бар екенлигин, бирак ол көркем шығармада көркемлик хызмет аткаратугынлығын келтирип өткен еди¹⁵⁰. Рус әдебиятшысы А.Б.Есин көркем шығармада «Түс сюжетте енди жүз бережак ўақыяларды емес, ал кахарманнын руўхый эмоциональ халатын алдыннан болжаў ушын колланылады»¹⁵¹ деп түсиндиреди. Мәселен, У.Пиржановтын «Карда калған излер...» повестинде бас кахарман Сийпатдийинин жаслығында көрген түслери онын келешекте бийперзентликтен азап шегиўине алдыннан ишара етеди. Ал, «Апрельдин сонғы акшамы» повестинде Қосберген ғаррынын түсинде көргенлери онын (реал омиринде) жүз береді. Қосберген ғаррынын аклыклы болыў әрманы иске асады, бирак келини өмирден көз жумады. Өзбек әдебиятшысы Ф.Ташпулатовтын усы шығармаға идеялык-тематикалык жақтан уксас Т.Мураттын «Айдында жүрген адамлар» повестинде бийперзент Қаплан хәм Аймаманын көрген түслери туўралы жазған мына қатарлары жокарыдағы пикирлерди даўам еттиреди: «Повесттин баянлау композициясына иррациональ элементлер — Қаплан хәм Аймаманын көрген түслеринин киргизилиўи сюжеттин раўажланыў логикасына

¹⁵⁰ Эшонкул Ж. Тушининг семантик таллини. // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 2005. - №4. — Б. 32-34.

¹⁵¹ Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. — Москва: «Просвещение», 1988. - 45 с.

кайшы келмейди, керисинше, кахарманлардын туўылмаған перзентти ынтығып күтиўлери хәм сағыныўлары себепли хасыл әрманларға толы ишки кеширмелерин, психологиясын еле де теренирек, курамалырак ашыў ушын жәрдем береді... Түс перзент сүйиў тилегинде жанып атырған кахарманлар психикасынын күшли искерлигин сәўделендириўши, повесттин композициялык курылысында шығарманын көркемлик мазмунын асырыўшы зәрүрли элемент сыпатында киргизиледи»¹⁵². Демек, жазыўшы У.Пиржанов өз шығармаларында кахарманлардын көрген түслерине психологиялык функция жүклейди.

1980-жыллардағы каракалпак повестлеринин хәммеси тек баянлаўдын үшинши бет формасында дәретилмеген. Оларда баянлау усылларынын биринши бет формасын да ушыратыўымызға болады. Мәселен, 1980-жылларда Г.Есемуратованын «Жийрен» повести биринши беттен, яғный шығарма кахарманы Гүлханнын аўызеки гүррини, еске түсириўлери формасында бериледи. Шығармада барлык кахарманлар, олардын басынан кеширген ўақыялары усы персонаждын жекке баклаўлары тийкарында сўўретленеди. Сонлыктан, бул шығармада «Гүрринши хәмме ўақыт китап окыўшысын ўақыяларға ишки сезимлер менен караўға ийтермелейди»¹⁵³, ал әдебий дәретиўшиликте «... шығарма биринши шахс тәрәпинен баянланып, гүрринши — биринши шахс шығарма бас кахарманы яки жетекши кахарманлардан бири болса, ол жағдайда эпикалык проза субъективлескен эпикалык проза есапланады. Бундай прозада субъектив бояў хәрәкеттеги гүрриншинин жокары дәрәжедеги актив искерлиги менен берилип, гүрринши бир моментте баянлаўды алып барыўшы субъект хәм баянлаўдын объекти болып қалады»¹⁵⁴. «Жийрен» повестинде гүрринши-кахарман Гүлхан шығармада хәм баянлаўды өзинин тилинен алып барыўшы субъект, хәм сол өзинин тилинен келтирилген еске түсириўлердин объекти болып табылады. Шығармада барлык образлар усы кахарманнын «актив искерлиги» жәрдеминде «хәрәкет етеди». Мәселен, повестте бас кахарман Турдымураттын жекке инсан сыпатындағы кәсийетлери

¹⁵² Ташпулатов Г. Нравственные искания в современной узбекской повести (М.М.Дост, Т.Мурод, Г.Хатамов). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1993. - 14 с.

¹⁵³ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадийи услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. - 120 б.

¹⁵⁴ Сонда, - 121-б.

де (аўылындағы ен жаксы муғаллим, шебер сазенде жигит болғанлығы, онын ашыклық сезимлери) Гүлханнын ишки толғанысларға бай аўызеки гүррини аркалы ашылады. Әсиресе, шығармада урыска кеткен жигиттин изинде қалған жакынларының оны сағынып, руўхый азапланыўлары гүрринши-кахарманның (Гүлханнын) жекке баклаўлары сыпатында онын тилинен тәсирли бериледи: « – Жийрен! Сен ақыллысаң, ендигиден былай Гүлханды қапа қылма, – дегендеги даўысларын еситкенимде және сөйлесе екен деп ынтығаман. Өзи де қасақана аз сөзли. Тек Жийренди көргенде ашылысады»¹⁵⁵. Бунда Турдымураттын ен жакын достысы Жийрен ат пенен онын сүйген кызы Айсултанның тәғдири өз ара байланысly сүүретленеди. Шығарма кахарманы Айсултанның характери де Гүлханнын оған берген сыпатламалары аркалы ашылады.

Сондай-ақ, шығармада кахарманлардың руўхый халаты, ишки толғаныслары да Гүлханнын жекке баклаўлары тийкарында онын тилинен шебер бериледи:

«Ол үндемеўи менен, пискен уақытта Турдымурат ағам жаксы көрип жейтуғын ақ ериктиң қасына тоқтады хәм ана шақаны, мына шақаны бир услап силкип қояды. Уша басына қарайды...

– Бизлердиң мухаббатымызға, қыяларымызға гүўа болған бул ағашларда да зибан жоқ. Сенде де зибан жоқ, ийеңнен де зибан жоқ. Буның изи қандай айланышларға баратыр. Турдымураттан адастырмағай-дә... Жийрен, сен мениң ойларыма, әрманларыма түсинип турсаң ба?! Сөйлесең-о! – деп жалынады... Бәрибир жууап болмайды»¹⁵⁶. Бул баянлаўларда шығарма кахарманы Айсултанның урыска кеткен сүйиклиси Турдымуратқа байланысly сағынышлы, кайғылы сезимлери бериледи. Ал, шығармада урыс себепли перзентинен айырылған ананың зары, өмир драматизми төмендеги баянлаўларда кахарманның өзиниң тилинен жүдә тәсирли бериледи: « – Жийрен атын желдирип, қыз алып келер деп едим! Ха, халайық! Қайдасыз? Улымның үмитлери пушқа айланып баратыр ғой! Көрип турсыз ба?! Жийрен қосқа қосылайын деп тур! Үмити кесилип, жулыны үзилгир-фашист! Ол ширкиннің үйлендиретуғын улы, узататуғын қызы жоқ шығар сирә!..»¹⁵⁷ деген элегиялық сезимлер. Гүлханның апасының бул зарланыўлары оқыўшыда ашыныў сезимлерин оятады.

Ал, шығарманың композициясында Жийрен аттын коска косылыў уакыясына байланысly мына сүүретлеўлерде лиризм өзиниң шынына жеткенлиги көринеди: « – Өзим!.. Өзим!.. Шыбықты таслаң! Жийренге шыбық тийгизбең! Өтинемен?! Шыбықты козине көрсетпең! Жийренге шыбық түүе қол тийдириўге хақыңыз жоқ! Еситтиңиз бе? Хақыңыз жоқ! Жийреннің ийеси бар. Келеди! Келеди!! – деп Айсултан апамның Жийренге өкирең қағып жууырғандағы өксигин мәңгиге умытыў мүмкин емес»¹⁵⁸. Бунда барлық гәплер күшли интонация менен бериледи. Рус әдебиятшысы Г.Н.Поспелов өзиниң «Көркем әдебий стиль мәселелери» деген мийнетинде Чехов шығармаларының баянлаў усылын анализлей отырып, «Чехов женил лиризмге қурылған бир канша киши көлемли эпикалық шығармалар доретти, бирак Чеховта көркем баянлаўдағы лиризм баска да интонациялық-синтаксислик қураллар жәрдеминде бериледи. Усындай әхмийстке онын сүүретлеўлериндеги эмоциональ-үндеў гәплер де ийе»¹⁵⁹ деп белгилеп көрсетеди. Усы сыякly Г.Есемуратованың «Жийрен» повестинде де лиризм (көбинесе, элегиялық сезимлер) эмоциональ-үндеў гәплер жәрдеминде бериледи. Сондай-ақ, шығарманың баянлаў усылында лиризмди тәмийинлеўде сораў гәплер, сораў-үндеў гәплер айрыкша хызмет аткарады.

Әсиресе, лиризмди бериўде усындай эмоциональ-интонациялық элементлер 1980-жылларда Е.Өтепбергеновтын «Қумар» повестинде көплеп ушырасады. Бул шығармада гәплердин гәде сораў, гәде сораў-үндеў формасында қайталанып келип, шығарманың баянлаў ритмин түрлендириўи оқыўшыда шығарманың бас кахарманлары Бахыт хәм Қумардың жүрек тембрлерин «еситиўи»не имкан жаратады. Ал, әдебиятшы Й.Салыйжанов «Тил хәм стиль» (Ташкент, 2002) деген мийнетинде әдебиятта усындай көркемлик кәсийетлерге ийе шығармалар туўралы мынадай пикир билдирген еди: «... шығарманың дәслепки бетинен-ақ онын керекли ритмин еситиў мүмкин. Буны бирден еситиў кемнен-кем жүз беретугын хәдийсе...»¹⁶⁰.

Усы повестылердин баянлаў формасына тән және бир кәсийет, буларда сүүретленген гүрринши-кахарман образы конкрет индивидуаль шахс болып есапланады. Мәселен, «Жийрен»де уакыяларды өзиниң тилинен айтып бериўши персонаж Гүлхан конкрет индивидуаль шахс,

¹⁵⁸ Сонда, – 121-б.

¹⁵⁹ Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. – Москва: изд-во МГУ, 1970. – 327 с.

¹⁶⁰ Солижонов Й. Нутк ва услуб. – Тошкент: «Чўлпон», 2002. – 8 б.

¹⁵⁵ Есемуратова Г. Жийрен. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985. – 106-б.

¹⁵⁶ Сонда, – 111-б.

¹⁵⁷ Сонда, – 119-б.

Екинчи жер жүзилик урыс дәуиринин қахарманы. Ал, «Кумар»да Бахыт турмысымызда ушырасыуы мүмкин болған хадал мухаббат ийеси, типлик образ. Усы повесть пенен бир жылда жарык көрген Ш.Сейитовтын «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинде болса, Әбилкасым тубалаушылық дәуиринин қахарманы. Бирақ, бунда тубалаушылық дәуири ўақыялары баянлаудын күнделик дәптер формасында Әбилкасым Махмудовтын өзинин тилинен бериледи. Ш.Сейитовтын «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинде гүрринши-қахарманнын (Әбилкасымнын) ой-пикирлери хәм ишки кеширмелеринин көркем баянлаудын биринши бет «мен» тәрәпинен күнделик дәптер (эпистоляр) формасы аркалы берилиуи шығарманын лиризмин тәмийинлеп турған тийкаргы көркемлик өзгешеликлердин бири. Й.Салыйжанов өзинин өзбек прозасынын көркем тил поэтикасына арналған докторлык диссертациясында белгили рус алымы М.Бахтиннин эпистоляр форманы биринши беттен баянлаудын көринислеринен бири сыпатында бахалағанлығын тастыйклайды¹⁶¹.

Сондай-ақ, Й.Салыйжанов «Эпистоляр баянлау шығарманын идеялык мағызын теренирек ашыу, болмысты толығырак түсинип алыу, әсиресе, бас қахарман тәбиятын косымша тәрәплери менен үйрениуде бир канша мүмкиншиликлерге ийе»¹⁶² деп белгилеп көрсетеди. Мәселен, Әбилкасымнын күнделигинде қахарманын балалығында, хадал бир инсан милиция капитаны Назар Турдышевқа Қалий деген кисинин сөзине ерип, жала жапқаны ушын руўхый гүйзелiske түсиўлери, ишки толғаныслары онын басқа қахарманлар менен болған диалогында, сондай-ақ, қахарманнын өзинин ишки монологарында терең лиризм менен жеткерип бериледи.

1. «— Тур, бала-а! — Министрдин қәхәрли көзи маған жалт етти. Қалий де көзиме мәңили қарап үлгерип еди. — Айтты ма?!

— Айтты-ы! — Адамға жала жабыу, ұмытпасам, ұсыннан басланды.

— Сени «адамларды шақыр» деп жиберди ме?!

— Жиберди-и.

— Мынау Теңге, Ақша, Шербек, Ертай, Нуртай, Нурым дегенлерди, — деди министр азанда мен оқымастан қол қойған актии оқып отырып,

— Ертип келсең, қапы иштен ырас-ақ илик пе екен?

— Илик екен.

— Қалийди түйип жиберип, капитанның шыға қашқаны да ырас ғой!

¹⁶¹ Солижонов Й. XX асрнинг 80-90 йиллари ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси.: Филол. фан. докт. ... дис. автореф. — Т.: 2002. — 21 б.

¹⁶² Сонда, — 22-б.

— Алды-артына қарамастан зытты! — дедим енди шынға уятпасам болмаслығын уғып. — Изинен қуўажак едик, қуўамадық...

— Оннан соң мына актии жазып, қол қойыстыңыз, солай ма?!

— Барлығы ырас, — дедим капитанның кем-кемнен кеңейип баратырған көз қарашығына қолайсызлана қарап тұрып»¹⁶³.

2. «Булардан бастың аمانында қутылыу кереклиги усы сапары биринши мәрте қыялыма келди. «Жауыз, жауыз екен булар! Тез кетиу керек, тез!» деймен... Көп узамай бир-еки мәрте тергеуе шақырды. Бир мәрте жүзлестирди. Капитан келген күни үйде болмауына қарамастан, Теңге жеңге де, Шербек те бетлери жызы етпей «бапладық» десип шықты. Соң мениң менен жүзлестирди. Жардай капитан көзлерине қарғынлық шөгіп, демнің арасында қорығып қалыпты. Мен де қадимги, үйретилген тоты едим, тутлығып-тутлығып болса да, үйретилгенди сайрап шықтым. Капитан жүзиме түпирип жиберди, мен нитегене жеңил тарттым, урғанында оннан да жеңилленетуғын түрим бар еди, урғызбастан, еки милиционер қолларына кисен салып, прокуратурадан алып кетти»¹⁶⁴. Бул баянлауларда автор санасы төмсн қахарманның ис-хәрекетлерин сүүретлеп береді. Шығармада автор тубалаушылық дәуириндеги айырым адамлардың мәнгүрлик психологиясын қахарманның өзинин тили аркалы («Мен де қадимги, үйретилген тоты едим, тутлығып-тутлығып болса да үйретилгенди сайрап шықтым») ашып береді. Сондай-ақ, бул «күншлик»те нахактан жанып баратырған милиция капитаны Назар Турдышевтин хәм усы ўақыяға байланыслы Әбилкасымнын руўхый жағдайы олардың өзлеринин тили аркалы жанлы сәўлелендирип бериледи.

Ал, мына баянлауларда автор шығарманың тағы бир қахарманынын тилинен сол дәуирдин ашшы хақыйкатлығын ашып береді: «Усы ўақытқа шекем кирмеген тесигим, бармаған есигим қалған жоқ. Қайда барсам да исин алдырып көрип... белиңизди беккем буўың» деп ылтылдап-жылпылдап, арқамнан сыйпап, есиктен шығарып жибере береді! Соннан тағы жоқары жақлардан келип тексеріуин өтинип жазамаң арзаны, күтемен жуўабын, келеди бир күни, бөриниң жуўабы бир қыйлы: «разобрать по существу, приобщить к делу» Болғаны... Солар «по существу шешетуғынбеди?»¹⁶⁵. Бул баянлауларда тубалаушылық дәуиринде жәмийетте жүз берген әдалатсызлықлардың жекке инсанлар тәғдирине тийгизген зыянлы тәсири қахарманның (Қатийра деген хаялдың) тилинен шебер берилген.

¹⁶³ Сейитов Ш. Шырашылар. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. — 250-б.

¹⁶⁴ Сонда, — 251-252-бб.

¹⁶⁵ Сонда, — 302-б.

Және де шығармада «Исине қосылып тигилсин!..» деген сөзлер жсууап хатларға еле де серкелік етип келип тур. «Тигилсе тигиле берсин, тигилип қала бермейтуғын шығар!..»¹⁶⁶ деген Әбилқасымның тилинен келтирилген бул сөзлер шығарма қахарманы Катийранын жокарыдағы сөзлери менен үнлес келеди. Бирак, бунда автор бас қахарман Әбилқасымның тилинен хакийкатлык ушын гүрес идеясын еле де күшейтип береди.

Сондай-ақ, төмендеги баянлауларда автор тубалаушылык дәуиринин және бир көринисин сәулелендирип береди. Шығармадан алынған бул үзиндиде өли тонаушының жауыз келбети онын өзинин тили аркалы шебер ашып бериледи: «...Сакваяжда пласкогубцы бар... жа-ақ, онда желинип кетеди, атауызды әнер! Жа-жа-ақ, сен маған айбалтаны әпере Ғой, геллени шауып алып шығамыз да жақтыға апарып, асықпай-албырамай, бүлдирмей аламыз алтынын! Тез-тез!.. Көкирегим кем-кемнен сууға түскен пөлке нандай былбырап-былбырап, мынау гәрдеги тонаушы гәрбарды жек көре бердим, жек көре бердим. Ақыры, хәр нәрсениң де шеги бар... Ақыры, жауызлықтың да шеги бар...»¹⁶⁷. Бунда жәмийетте тирилерди де коя берип, өлилерди тонауға өтип кеткен айырым кимселердин усындай жан түршиктирерлик қылалары қахарман-гүрриншинин өзинин тилинен күшли рухый толғаныслар, ғәзепли сезимлер менен жеткерип бериледи. Бул жағдай оқыушыда өли тонаушыға деген жеркенишли сезимлерди оятады.

Және де Е.Өтепбергеновтың «Кумар» повестинде шығарма қахарманы Бахыттың ауызеки гүрринлери менен бирге, оған Кумардың жазған хатларының колланылыуы баянлау усылында айрықша әхмийетке ийе. Мәселен, Кумардың сүйген жигити Бахытка жазған хатларында оннан перзент күтип жүргени хақында хабары, сондай-ақ, Бахыттың анасының Кумардан баласын тыныш койуын сорап барыуы уакыялардың қахарман билмейтуғын тәреплери сыпатында келтириледи.

Сондай-ақ, әдебиятшы Х.Якубов «Өзбек прозасында стиль рәнбәрәнлиги» деп аталған макаласында «Эпикалык баянлау барысында уакыялар динамизмин уактынша токтатып турып, сон олардың барысын тезлетуіге жәрдем беретуғын стильлик компонентлер де жийи ушырасып турады. Тәбият көринислери хәм персонажлар портретин сүүретлеулер, сап лирикалык шегинислер,

айырым автор түсиндирмелери, сийсий-илимий мазмундағы түсиндирме, үгит-нәсият, публицистикалык пикирлер хәм мүрәжатлар усылардың қатарына киреди»¹⁶⁸ деп жазады. Усындай сүүретлеулердин бири пейзажлык сүүретлеулер болып табылады.

1980-жыллардағы каракалпак повестьлеринде пейзажлык сүүретлеулер, тийкарынан, қахарманнын рухый дүньясын ашыу ушын психологиялык хызмет аткарады. Г.Есемуратова, А.Халмуратов, Ш.Сейитовлардың шығармаларында пейзаж шығарманың тийкаргы идеясы менен байланыслы шебер сүүретленеди. Мәселен, Г.Есемуратованың «Жийрен» повестинде берилген «Күн уясынан қып-қызыл әжептәуір болып шығып киятыр екен»¹⁶⁹ деген баянлаулар урыс дәуиринин образлы деталы болса, ал У.Пиржановтың «Апрельдин сонғы ақшамы» повестинде «Бул уақытлары көк жийекке тирелип, жарланған қап-қара түтиндей бултардың арасынан бир шети көринген қуаш, Ғарры адамның кеулине әллекандай муң салып батып баратырған еди...»¹⁷⁰ деген баянлауларда пейзаж бас қахарманның трагедияға хәм драматизмге толы өмирине, онын усыған байланыслы рухый жағдайына алдыннан ишара етеди.

Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинде пейзажлык детальлар дәуір көринислерин, кубылысларын сәулелендириу ушын хызмет етеди: «Қуаш артында әжептәуір жаман сағым қалдырып батып баратыр еди...»¹⁷¹. Жазушы кешегі бир жәмийетлик дүзим жалған сиясаты нешше-нешше инсанлар кеулине түсирген, қалдырып кеткен иллетлерин тәбият көринисин сүүретлеу аркалы қахарман тәғдирине байланыслы планда береди. Шынында да, сол бир жәмийеттегі негатив жағдайлар Әбилқасымның кеуил дүньясында әжептәуір сағым қалдырып кеткен жоқ па?! Жәмийеттегі карама-қарсылықлар, әдалатсызлықлардың бәрха үстем болғанлығы, инсан ар-намысы аяқ асты етилгенлиги, айырым адамлардың пул, хәмел ушын хәр кандай жынаят ислеуден де тайынбай, өзинин адамгершилик кәсийетлеринен айырыла баслағанын пейзажлык деталылар жәрдемінде береди.

¹⁶⁸ Якубов Х. Ўзбек прозасида услуб ранг-баранглиги. // Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. — Тошкент: «ФАН», 1983. — 33 б.

¹⁶⁹ Есемуратова Г. Жийрен. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1985. — 116-б.

¹⁷⁰ Пиржанов У. Апрельдин сонғы ақшамы. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1987. — 13-б.

¹⁷¹ Сейитов Ш. Шырашылар. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1986. — 257-б.

¹⁶⁶ Сонда, — 331-б.

¹⁶⁷ Сонда, — 298-299-бб.

«Көгилдир аспандағы ақ бултарды бир нәрше сурғылт булт айдап баратыр — ҳауайы аспандағы ақ тулпарларды бир ғана сур көкжасал қуып баратыр»¹⁷². Әне, бул кешеги бир өткен «хәмме биреу ушын» соның айтқанынан шыға алмай, алдында койдай айдалып, еркинен айырылған, жалғыз адамға сыйынған (жекке хәкимлик) жәмийетлік дүзимдеги адамлар тәғдирин тәбият көринисин сүүретлеу жәрдеминде беріудин әжайып усылы.

Сондай-ақ, көркем шығармада пейзажды тек психологиялық функцияда емес, ал экология проблемасын сәулелендириу ушын да қолланыу мүмкин. Мәселен, бул тууралы өзбек әдебиятшысы И.Мирзаевтың «Әдебиятта инсан хәм тәбият бирлиги (көркем дөретиушилик хәм экологиялық проблемалар)»¹⁷³ (Ташкент, 1994) деп аталған мийнетинде айрықша сөз етиледі. Ал, каракалпак әдебиятында П.Нуржановтың «Дәуір талабы хәм көркем әдебият»¹⁷⁴ (Нөкис, 1993) әдебий сын макалалар топламында, «Ғәрезсизлик дәуириндеги каракалпак прозасы»¹⁷⁵ (Нөкис, 2003) оқыу қолланбасында хәм Н.Орымбетованың сексенинши жыллардағы каракалпак романларында характер жаратыу мәселесине арналған кандидатлық диссертациясының биринши бабында, атап айтқанда, «Т.Қайыпбергеновтың «Көздің қарашығы» романында экологиялық хәм социал-экономикалық мәселелердің сәулелениуі және олардың қахарман характерин қәлиплестириудеги әхмийети» деп аталған биринши бөлиминде¹⁷⁶ усы мәселеге байланыслы пикирлер бар. Шығарма композициясында пейзажды экология проблемасына байланыслы қолланыу жағдайы биз анализлеп отырған шығармалардың ишинде тек У.Пиржановтың «Апрельдің соңғы ақшамы» повестинде ушырасады. Бунда тәбият мәселеси шығарманың тийкарғы идеясы (инсан нәсилин дауам еттириу идеясы) менен қатар көтеріледі. Ал, бул жылларда Ш.Сейитов, А.Халмуратов,

¹⁷² Сонда, - 262-б.

¹⁷³ Мирзаев И. Адабиётда инсон ва табиат бирлиги (бадий ижод ва экологик муаммолар). — Тошкент: «ФАН», 1994.

¹⁷⁴ Нуржанов П. Дәуір талабы хәм көркем әдебият. Әдебий сын макалалар жыйнағы. — Нөкис: «Билим», 1993. - 29-43-бб.

¹⁷⁵ Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәуириндеги каракалпак прозасы. XX әсир каракалпак әдебияты пәни бойынша оқыу қолланбасы. — Нөкис: «Билим», 2003. - 36-37-б.

¹⁷⁶ Орымбетова Н. Хәзирги каракалпак романында характер мәселеси (сексенинши жыллар): Филол. илим. канд. ... дис. — Нөкис: 2001.

Г.Есемуратова, Е.Өтепбергенов, А.Әбдиев шығармаларында пейзаж тек психологиялық қалатты ашыу ушын қолланылады.

Шығармада көркем психологизм портретлик сүүретлеулер аркалы да бериледи. Әсиресе, портрет жаратыу шеберлиги 1980-жыллар каракалпак прозасында У.Пиржанов повестылеринде ушырасады. Көбинесе, ол шығарма композициясында портретлик сүүретлеулерди қахарман характерин жаратыуда (мәселен, «Апрельдің соңғы ақшамы» повестинде кемпир бетлеслеу қарауыл ғарры образы), қахарманның психологиялық жағдайын беріуде («Қарда қалған излер...» де бийперзентлик дәртинен шөгип қалған Сийпатдийин ғаррының портрети), және де усы психологиялық сүүретлеулерге коса қахарманның драматик жағдайын ашып беріуде (келининен айырылып қалған Қосберген ғаррының жауында кетип баратырғандағы сыртқы көринислери) қолланады.

Солай етип, 1980-жыллардағы каракалпак повестылери баянлау типологиясының рәнбәрәнлиги менен ажыралып турады. Бул рәнбәрәнликти жазыушылардың баянлау усылларын түрлендириуге, стильлик индивидуальлығын жетилистириуге умтылысларының бир көриниси сыпатында бахалауға болады.

2.2. Баянлауда көркем уақыт мәселеси

Өзбек әдебиятшысы О.Насыров «Көркем шығармада баянлау усыллары сүүретлеу дүнясының орын хәм уақыт байланысы хәм де қатнасын сәулелендириу менен шығарма композициясының тийкарын қурайды»¹⁷⁷ деп жазған еди. Ал, 1987-жылы рус тилинде шыққан «Әдебий энциклопедиялық сөзлик» те көркем шығармаларда сүүретленген көркем уақыт хәм кеңислик категориялары тууралы «Көркем уақыт хәм көркем кеңислик көркем хақыйкатлықты бир тутас қабыллауды тәмийинлеуши көркем образдың тийкарғы кәсийетлери хәм шығарма композициясын шөлкемлестириушилер»¹⁷⁸ деп келтириледи. Демек, көркем уақыт категориясы да (көркем кеңислик категориясы менен бирге) шығарманың композициялық өзгешеликлеринин бирине киреди. Каракалпак әдебияттануу илиминде усы мәселе жөнинде К.Камалов, К.Алламбергенов,

¹⁷⁷ Носиров Ы. Баён типологияси хақида. // Хозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. — Тошкент: «Фан», 1982. - 5 б.

¹⁷⁸ Литературный энциклопедический словарь. — М.: «Советская энциклопедия», 1987. - 487 с.

С.Бахадырова, А.Пирназаров, Н.Орымбетова, А.Султанов, Ж.Каниязова хэм тағы баскалардын айырым пикирлери бар¹⁷⁹. Соңғы дәуірде бул проблема әдебиетші П.Нуржановтың мийнетлеринде сөз болып киятыр¹⁸⁰. Бул изертлеулердин, дерлик, көпшилигинде (Қ.Камаловтын мийнетинен баскасынын хәммесинде) каракалпак романында көркем уақыттын шекленбеуі, сюжеттин барынша қыска пурсатка (бир күн ямаса бир түн) хэм бир неше күнлик уақыяларға жайластырылыуы мәселеси (сол шығармалардын баска да көркемлик өзгешеликтери) менен бирге анализленеди. Әсиресе, әдебиетші П.Нуржанов өзиниң «Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялық хэм жанрлық-стильлик өзгешеликтери)» (Нөкис, 2008) деген мийнетинде каракалпак романларында жүз берип атырған бундай көркемлик өзгешеликтерди композициялық жанашыллықлардын бири сыпатында бахалап, ол туўралы мынадай пикир билдиреди: «Соңғы жыллары дөретилген бул типтеги көркем прозалық дөретпелерге тән болған және бир өзгешеликтердин бири соннан ибарат, олардағы уақыяларды баянлау хэм сүүретлеудин уақыт бойынша шекленбеуі ямаса олардын көпшилигинин сюжети

¹⁷⁹ Камалов Қ. Каракалпак повести (жанрдын эволюциясы). — Нөкис: «Каракалпакстан», 1978. — 77-б.; Алламбергенов К. Ығбал жағысы (Ш.Сейитовтын прозасы хакында). // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 1989. — №1. — Б. 93; Бахадырова С. «Китаби Дедам Қоркыт», «Қоблан», «Едиге» хэм хәзирги әдебиет хакында ойлар. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1992. — 158-б.; Пирназаров А. Хұждан менен жазылған «Хұждан». // «Совет Каракалпакстаны» газетасы. — Нөкис, 1991. — №18. 25-январь; Орымбетова Н. Испытание совестью (О романе К.Мамбетова «Совесть»). // Вестник ККО АН РУз. — Нукус, 1997. — №4. — С. 132-134; Султанов А. Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтын поэтикалық дәстүрлери. — Нөкис: «Билим», 2007; Каниязова Ж. Ш.Сейитовтын «Шырашылар» романында характер жаратыу усылары. // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2007. — №1. — Б. 123-125.

¹⁸⁰ Нуржанов П. Хәзирги каракалпак прозасынын базыбир сыпатлы белгилери, өзгешеликтери, оны үйрениудин айырым теориялық хэм әмелий мәселелери. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 2001. — №1; Көркем прозанын баянлау усылы хэм оны изертлеудин теориялық мәселелери. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 2002. — №5; Хәзирги каракалпак прозасында көркем психологизм мәселеси // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2002. — №3; Ғәресизлик дәуириндеги каракалпак прозасы. — Нөкис: «Билим», 2003; Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялық хэм жанрлық-стильлик өзгешеликтери). — Нөкис: «Билим», 2008; Нуржанов П. Қаракалпак романи поэтикаси: сюжет ва композиция (1970-2000 йиллар). Филол. фан. бүйича фан доктори (DSc) автореферати. Нукус. 2020.

композициялық жактан қыска пурсатларға (хәтте, бир күн, бир түн ямаса бир неше санаўлы күнлерге, хәттеки, санаўлы саатларға) сыйдырылып берилиўи қахарманлар толғанисларын тереннен алып сәўлелендириўге хэм социал-жәмийетлик проблемаларды да батыл түрде, гейде астарлы символикалық хэм «жасырын», терен мәнили, образлы етип сүүретлеўге хызмет етеди¹⁸¹. Каракалпак прозасында 1980-жылларда бундай субъектив-психологиялық принципке қурылған бир нешше повестылерди де ушыратыўға болады. Жоқарыда аты аталған әдебиетшілардын мийнетлеринде анализленген шығармалардың көпшилиги 1980-жыллардағы каракалпак романлары. Деген менен, эпикалық шығармалардың баянлау усылында қолланылған көркем уақыт категориясы кең түсиник. Демек, 1980-жыллар каракалпак прозасында сәўлеленген бул көркем кубылыс каракалпак әдебиеттаныу илиминде бир тутас изертлеулерди талап етеди. Себеби, бул мәселе өз гезегинде соңғы дәуірдеги каракалпак прозасының композициялық жанашыллықларының толығырақ ашылыуына имкан жаратады.

Эпикалық шығармаларда көркем уақыт мәселеси, тийкарынан, көркем психологизм түсиниги менен байланысly. Прозалық шығармалардың баянлау усылына карап, онда көркем психологизмнің берилиў өзгешеликтерин аныклауға болады. Каракалпак прозасында көркем психологизм XX әсирдин 60-70-жылларына келип жетилискен формаларды алып келген болса, 80-жылларға келип прозада бул бағдар еле де теренирек раўажланды. Бул жылларда көркем психологизм прозалық дөретпелерде көркемликтин шәртли белгиси сыпатында көрине баслады. Хәтте, каракалпак әдебиеттаныу илиминде көркем психологизм мәселеси бойынша арнаўлы илимий изертлеулер жүзеге келди¹⁸². 1980-жыллардын ақырында рус әдебиетшісы А.Б.Есиннің психологизмди көркем шығарманын барлық образлы формаларын шөлкемлестириўи стильлик принцип, стильлик доминанта сыпатында жоқары бахалап, хәтте, буны «психологиялық стиль» деген термин менен атауы, психологизмди ишки структураларға бөлип анализлеп бериўи әдебиет илиминин жетискенликтеринен болды¹⁸³.

¹⁸¹ Нуржанов П. Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялық хэм жанрлық-стильлик өзгешеликтери). — Нөкис: «Билим», 2008. — 11-б.

¹⁸² Есенов Ж. Каракалпак повестылеринде көркем психологизм мәселелери: Филол. илим. канд. ... дис. — Ташкент: 1983.

¹⁸³ Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. — Москва: «Просвещение», 1988. — С. 31-32.

Ал, адабиятшы П.Нуржанов эзинин хазирги каракалпак прозасында көркем психологизм маселесине арналган макаласында кахарман характерин ашыуда көркем психологизм проблемасынын ХХ асирдин сонгы шерегинде елеули кубылыска айланганлыгын айрыкша бахалайды¹⁸⁴.

Каракалпак прозасында А.Халмуратовтын «Бир акшам» повести 1980-жыллардын басында психологиялык прозанын улгиси сыпатында коринди. Шыгармада омир бойы хакыйкатлыкка умтылган ауыруу артист фарры Искендер эзине руухый мадетти жас жазуушы Султаннын бир түнде жазып питкерген гуррининен алады. Повестте жас жазуушы Султан эзинин бир түн ишинде жазган гурринин магнитофон лентасына жаздырып келип, оны Искендерге хам онын еки достысы – врач хам артист фаррыларга жана бир акшам ишинде тындалады. Бул «акшам» жас жазуушы Султан ушын улкен бир сынак болса, ал Искендер фарры ушын туткил омиринин мазмунун ашып беретугун мезгилге айланады. Солай етип, повестте бир мезгиллик уакыя (кыска пурсат «бир акшам») аркалы инсаннын туткил омиринин мазмуну философиялык планда терен ашып бериледи. Екинши тараптан, автор бул композициялык усул аркалы шыгармада психологиялык сууретлеулерди теренлетиуге ериседи. Сондай-ак, шыгармада «бир акшам» образлы деталы аркалы омир бойы хакыйкатлыкка умтылган ауыруу артист Искендердин арманлары аллегориялык усулда сууретленеди. Маселен, бунда автор шыгарманын сырткы атамасын да «Бир акшам» деп алады. Бул жерде «акшам» образлы деталы психологиялык-композициялык хызмет аткарады. Ол («бир акшам» деталы) повесттин тек сырткы композициясын гана емес, ал адабиятшы А.Б.Есиннин айтып откениндей, «көркем шыгарманын барлык образлы формаларын шөлкемлестириуши стильлик принцип, стильлик доминанта» даражесине көтериледи.

Көркем шыгармада психологизмди колланыудын турли усуллары бар. Психологиялык сууретлеу усулларынын ең жетиликкен формасы – бул кахарманнын еске түсириу хам көз алдына елеслетиулер. Көркем прозада «... персонаждын ядына уакыяларды рауажландыруу ушын ишки кеңислик сыпатында муражат етиу; сюжеттеги көркем уакыгтын узик-узик, изге кайтып хам баска да усулларда берилиуи атворлык баслама емес, ал еске түсириулер психологиясы сыпатында

¹⁸⁴ Нуржанов П. Хазирги каракалпак прозасында көркем психологизм маселеси. // ОзР ИА ККБ хабаршысы. – Некис, 2002. – №3. – Б. 79.

тусиндириледу... Кахарман санасынын бундай сәулелениуи ис-хәрекетлердин негизги уактын бир неше күн хам саатларга кыскартууга мүмкиншилик береди, сонын арасынша еске түсириулер экранына инсаннын туткил омиринин уакыг хам кеңисликлери кенейтип көрсетилиуи мүмкин¹⁸⁵ болады. Маселен, талантлы жазуушы У.Пиржановтын 1980-жылларда кеңнен белгили болган «Карда калган излер...» (1984) повестинде уакыялар бас персонаж Сийпатдийиннин дуньядан откен хаялы Палбийке менен откерген туткил омирин бир түн ишинде еске түсириуи хам көз алдына елеслетиулерине курылган. Бул усул Сийпатдийин фаррынын кемпиринен айырылганнан кейинги руухый жагдайы хам ишки кеширмелеринин терен ашылыуына имкан жаратады. Сол себепли де, Сийпатдийиннин еске түсириуи хам көз алдына елеслетиулеринде хаялы Палбийке онын көз алдына га кыз, га келиншек, га кемпир халында елеслей береди. Сийпатдийиннин кемпири Палбийке менен откерген руухый кеширмелерге толы омири кинолентадай онын көз алдынан бирме-бир елеслеп отеди. Озбек гурриншилигинин устасы Ш.Калмырзаевтын «Алам» философиялык гуррининде бас персонаж Рахима кемпирдин эзи омиринин акырында ажептәуир халатка – биресе кыз, биресе келин, биресе анага айланады, кейин кемпирге, кейин жана кызга айланыуы сыякты руухый өзгерислерге ушырайды¹⁸⁶. «Карда калган излер...» хам «Адам» философиялык доретпелериндеги бул сууретлеулер кахарманнын психологиялык жагдайын ашыу ушын колланылган. «Карда калган излер...» повестинде автор шыгарманын тийкарғы идеясынан келип шыгып, Сийпатдийиннин хаялы Палбийке менен жаслыкта откерген татлы демлерин хам омиринин акырында перзентсизликтен азап шеккен арманлы күнлерин ойлап кайгырыгууна жол берсе, екиншиден, бунда Палбийкеге болган Сийпатдийиннин сагыныш сезимлерин береди. Ал, Ш.Калмырзаевта бул усул олим халатында жатырган инсаннын өз омиринин мазмунун ашып бериуге каратылган.

«Карда калган излер...» повестинде бундай психологиялык сууретлеулерди шыгармадагы ретроспектив сюжет тәмийинлейди, яғнай барлык уакыя Сийпатдийиннин откен омирине шолуу характеринде сууретленеди. Бул повесттеги ретроспектив сюжет пенен

¹⁸⁵ Литературный энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1987. – 489 с.

¹⁸⁶ Холмирзаев Ш. Сайланма икки жылдик. – Тошкент: «Шарк», 2003. I жилд. – 293-298 бб.

өзбек жазушысы Тағай Мураттын «Айдында жүрген адамлар»¹⁸⁷ повестиндеги сюжет уксас. Екеуінде де бас кахарманлар (Сийпатдийин, Каплан) өз қыялларында өлип кеткен кемпирлери менен руўхый «сөйлеседи». Бул «сөйлесіулер»де кахарманлардын руўхый жағдайы хәм ишки кеширмелери ретроспектив сюжетке синип кетеди. Бул типологиялык уксаслык. Бул туўралы жумыстын алдынғы бөлимлеринде (I баптын 3-бөлимінде) айтып өтилди.

Сондай-ақ, «Үшинши беттен баянлау көркем уақытка бир канша еркинирек катнас жасайды, ол тез өтип кететуғын психологиялык жағдайларды анализлеуге көбирек тоқтауы хәм шығармада узакка созылатуғын уақыялар хаккында, мәселен, сюжеттин байланысыу жоллары туўралы кыскаша мағлыұмат бериуи мүмкин. Бул улыұма баянлау системасында психологиялык сүүретлеуді күшейтиу ушын, кызығыушылыкты уақыялардын барысынан сезимлердин сәулелениу барысына каратыу ушын үлкен мүмкиншилик береді»¹⁸⁸. Мәселен, У.Пиржановтын «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде сюжеттин композициялык жактан биресе Қосбергеннин кырк жыл алдын урыс дәуиринде басынан кеширген уақыяларын еске түсириулерине, биресе кахарманнын тәғдиринде хәзир жүз берип атырған трагедиялык уақыяларды сүүретлеуге, биресе балалык дәуириндеги ерси ис-хәрекетлерин көз алдына еслесетиуине, биресе және хәзирги уақыяларға кайтып кахарманнын хәзирги шараяттағы руўхый жағдайын ашып бериуине қурылыуы оқыушыны уақыяларды ишки кеширмелер менен кабыллауға ийгермелейди.

У.Пиржановтын «Қарда калған излер...» повестинде психологизм усылы шығарма композициясын кыска уақытка қурыуға (уақыяны бир түнге жайластырыуға) тийкар жаратады. Бул субъектив-психологиялык усыл жазушының «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде де өнимли қолланылады. Жазушының дәслепки повестиниң сюжети толығы менен өткен уақыяларды кахарманнын бир акшамда еске түсириуи хәм көз алдына еслесетиулерине қурылған болса, екнши повестте усы еске түсириу хәм көз алдына еслесетиулерге коса хәзир болып атырған трагедиялы уақыя да (аклык көриуди эрман етип жүрген Қосберген ғаррының келининен айырылып қалыу уақыясы) бир акшамда жүз береді. Уақыялардын кыска пурсат ишине ыкшам жайғастырылыу усылы жағынан «Апрельдин соңғы акшамы»

¹⁸⁷ Мурод Т. Ойдында юрган одамлар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. — 78-154 бб.

¹⁸⁸ Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. — Москва: «Просвещение», 1988. — 38 с.

повести 1980-жылларда рус әдебиятында Валентин Распутиннин «Өрт»¹⁸⁹, өзбек әдебиятында Ғаффар Хатамовтын «Қудык төбесиндеги ай»¹⁹⁰, сондай-ақ, каракалпак әдебиятында Амангелди Халмуратовтын «Бир акшам» повестилери хәм Шаўдырбай Сейитовтын «Өмирдин бир акшамы хаккында роман»ы («Шырашылар» романының екнши атамасы)¹⁹¹ менен уксас. Бул дөретпелерде психологиялык сүүретлеулерди тәмийинлейтуғын көркем уақыт («бир акшам», «бир сутка») композициялык хызмет аткарады.

Шығармалардағы уақыялар, кахарманнын өткен пүткил өмири бир акшамлык уақытка сыйғызып берилиуи, **бириншиден**, типологиялык уксаслыкка, **екншиден**, психологиялык әхмийетке ийе. Бир акшамда өмир бойы хакыйкатлыкка умтылған ауырыу артист ғаррының тәғдири (А.Халмуратовта), бир акшамда аклыклы болыуды эрман еткен Қосберген ғаррының келининин өлим хәм өмир арасындағы тәғдиринин шешилиуи (У.Пиржановта), бир акшамда Есжан ғаррының характеринин пүткиллей өзгеше бағдар алыуы (Ш.Сейитовта) шығарманың сюжет хәм композициясының ыкшам қурылыуына тийкар жаратады. Бул шығармалар өзинин сюжетлик-композициялык өзгешеликлери менен белгили кыргыз жазушысы Ш.Айтматовтын «Әсирге татырлык бир күн» (екнши атамасы «Боранлы бәндирги»)¹⁹² романындағы сүүретлеу усылларына уксас. Демек, рус, өзбек хәм каракалпак прозасында сәулеленген бул композициялык жанашыллыктарды Ш.Айтматов прозасының тәсири, жазушылардын белгили сөз устасының көркемлик дәстүрлеринен үйрениуи, әдебий өзлестириуи сыпатында бахалауға болады. Мәселен, бул пикирди В.Распутиннин «Өрт» шығармасын өзбек тилине аударған талантлы аудармашы хәм белгили алым И.Ғафуровтын мына пикирлери менен дәлиллеуге болады: «Распутин тап Айтматов сыяклы хәр бир мийнеткеш, қарапайым инсанға мысалы бир пүтин мәмлекет сыпатында қарайды. Инсан деп аталған мәмлекеттин хәмме қудиретли хәм әззи тәреплерин

¹⁸⁹ Повесть, ен дәслеп, рус тилинде 1985-жылы «Наш современник» журналының 7-санында жәрияланды. Соңынан өзбек тилинде И.Ғафуров аудармасында 1989-жылы Ташкентте «Ёш гвардия» баспасында басылып шықты.

¹⁹⁰ Хатамов Ф. Қудык тепасидаги ой. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

¹⁹¹ Сейитов Ш. Шырашылар. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1986.

¹⁹² Айтматов Ш. Боранлы бәндирги. Роман. Аударған У.Пиржанов. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1993.

жасырмай, ашыктан-ашык жазады. Ашшы, хәдден тыскары кескин, бирак рас сөзлерди жазыўдан өзин тыймайды. Ол хужданлылыкты инсан мәмлекетин мәмлекет кылып услап турған уллы руўхый күш сыпатында қарайды»¹⁹³. Ал, бундай социал-аклакий кәсийетлер В.Распутин, Ғ.Хатамов, А.Халмуратов, У.Пиржанов, Ш.Сейитовлар прозасында көркем психологизмнің теренлесиўине, яғный формалык жактан жаңаланыўына тийкар жасады.

Ш.Айтматовтың «Әсирге татырлык бир күн» романында Едигениң психологиялык жағдайының бир күнлик (достысы Қазанғапты жерлеў күниндеги) ўақытка сыйдырылып берилиўи, В.Распутинниң «Өрт» шығармасында бас қахарман Иван Петровичтиң өмиринде қыска бир пурсатта (бир түн ишинде) тосаттан жүз берген ўақыялардың оның ишки дүньясына тәсир етиўи, ал Ғ.Хатамовтың «Қудық төбесиндеги ай» повестиниң бас персонажы Хәкимниң санасында жүз берген психологиялык өзгерислердиң тезлетилген пәт пенен (қахарманның бир суткалык ўақыялар ишиндеги руўхый гүйзелислери, ишки толғаныслары **жәрдемінде**) баянланыўы бул дәрәтпелерде психологиялык сүүретлеўлерди теренлетиўге қаратылған.

Әсиресе, Ш.Айтматовтың «Әсирге татырлык бир күн» романының композициясы Ш.Сейитовтың усы жылларда дәрәтилген «Шырашылар» (1986) романына жүдә жакын. Екеўинде де «бир күн» яки «бир түн» ишинде көп жасаған ғаррылардың (Едиге хәм Есжан ғаррының) өмириниң социал-аклакий мазмұны философиялык-психологиялык планда ашып бериледи. Өзбек жазыўшысы Ғ.Хатамовтың «Қудық төбесиндеги ай» повестиндеги Хәким образы болса, социал-аклакий тәрәплери менен Ш.Сейитовтың Есжан ғаррысына уксас. Ш.Сейитовтың Есжан ғаррысы пукаралар урысы ўақтында я ақ, я қызыл боларын билмей жүрген адамның дурыс бағдар таңлаў жолын көрсетсе, Ғ.Хатамовтың қахарманы Хәкимниң руўхый дүньясындағы ояныў оның өткен өмириндеги қыңыр ислерине өкиниўи, руўхый азапланыўы, гүйзелислерге түсиўи нәтийжесинде еле де күшпирек сүүретленеди. В.Распутинниң «Өрт» повести өзиниң көтерген мәселеси жағынан айырым тәрәплери менен усы еки шығармаға уксап кетиўи (Иван Петровичтиң хужданына «өрт тийиўи») менен бирге, жәмийеттеги инсанлардың усы социал-аклакий тәрәплериниң уксас көркем формада — қыска пурсатта (СельПОның складына өрт тийген түн ишинде) хәзир болып атырған ўақыялар арқалы берилиўи жағынан

¹⁹³ Гофуров И. Жом садоси. // Ёнғи. — Тошкент: «Ёш гвардия», 1989. — 77 б.

У.Пиржановтың «Апрельдин сонғы ақшамы» повестине жакын. Шығармалардағы бундай стильлик изленислерди бир қатар әдебиятшылар И.Б.Роднянская, В.Я.Линков, Ғ.Ташполатов, А.Султанов, П.Нуржанов, Қ.Юсупов хәм тағы басқалар жокары бағалайды¹⁹⁴.

Композиция дүзиўдеги бундай уксаслықлардың (сюжеттиң қыска пурсатқа жайғастырылыўы) 1980-жыллардағы каракалпак прозасында (повесть хәм романларда) жиий ушырасыўы көркем прозада психологиялык сүүретлеўдин өнимли қолланылатуғын көркем әмелге айланғанлығын, бул бағдарда каракалпак прозасының бир тутас раўажланып баратырғанлығын көрсетеди.

2.3. Көркем проза тилинде қарсылықлы интонацияның хызмети

Көркем әдебиятта ырғақ, интонация тек поэзияға тән кубылыс деп есаплаў — бул көркем шығарманың баянлаў өзгешеликлери туўралы бир тәрәплеме пикирлеўге алып келеди. Негизинде, көркем прозалық шығармаларда да белгили бир ритм (ырғақ), интонация сезилип турады. Көркем прозаның ритми туўралы В.В.Виноградов, К.Паустовский, И.Бунин, Й.Салыйжанов, Ш.Сейитов х.т. басқалардың да пикирлери бар¹⁹⁵.

Шығарманың баянлаў системасында идеялык жүкти алып жүриўде образлы детальлар, сюжет, қахарман образлары менен бирге көркем

¹⁹⁴ Роднянская И.Б. Художественное время и художественное пространство. // Литературный энциклопедический словарь. — М.: «Советская энциклопедия», 1987. — 489 с.; Линков В.Я. Художественный мир прозы А.П.Чехова. — Москва: изд-во МГУ, 1982. — 122 с.; Ташполатов Ғ.Г. Нравственные искания в современной узбекской повести (М.М.Дост, Т.Мурод, Ғ.Хатамов).: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Т.: 1993; Султанов А. Каракалпак прозасында «Ш.Айтматов мектеби» (Ш.Айтматов хәм каракалпак әдебияты мәселесине). // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2002. — №3; Усы автор. Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтың поэтикалык дәстүрлери. — Нөкис: «Билим», 2007; Нуржанов П. Хәзирги каракалпак прозасында көркем психологизм мәселеси. // ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы. — Нөкис, 2002. — №3.; Усы автор. Хәзирги каракалпак романы поэтикасы (композициялык хәм жанрлык-стильлик өзгешеликлери). — Нөкис: «Билим», 2008; Юсупов Қ. Прозаның жаңаша қырлары. // «Еркин Каракалпастан» газетасы. — Нөкис, 2005. — №112. 20-сентябрь.

¹⁹⁵ Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. — Москва: «Высшая школа», 1981. — 124 с.; Солижонов И. Нутк ва услуб. — Тошкент: «Чўлпон», 2002; Сейитов Ш. Талант хәм тәғдир. Ш.Сейитов пенен әдебий сәўбет. // «Әмиўдәрйя». — Нөкис, 1989. — №8. — Б. 91.

тил де айрыкша хызмет аткарады. Эсиресе, онда колланылатуғын карсылыклы интонациялар. Карсылыклы интонация да көркем прозанын стильлик өзгешеликлерине киреди. Демек, каракалпак әдебияттануы илиминде жазыушылардың стильлик өзгешеликлерин олардың көркем тилден пайдаланыу шеберлиги менен байланыслы үйрениу мәселеси арнаулы изертлеулерди талап етеди.

«Карсылыклы интонация» («противительная интонация») терминин әдебияттануыда биринши мәртебе рус әдебиятшысы А.В.Чичерин өзинин «Идеялар хәм стиль» (1968) мийнетинде колланады. Бунда автор көркем баянлауда карсылыклы интонациянын ролин рус әдебиятында гүррин жанрынын шебери А.П.Чехов дөретиушилиги мысалында анализлейди. Автор карсылыклы интонациянын колланылуы әхмийетин А.П.Чеховтын өзинин пикирлери менен төмендегише түсindirеди: «Чехов пикирдин туура мәнисте емес, ал ауыспалы мәнисте берилюинин тәрелдары. Хәр бир ибара окыушыда өзинин ишки мазмуны менен тәсир калдыруы керек. Окыушы көркем шығармада сырткы портрет, кийим аркалы кыз жарлы ма ямаса бай ма, бахытлы ма яки бахытсыз ба, бул тууралы өзи түсинип алыуы керек. Хәм бул детальлар усы улымалык, туура мәнисти билдиретуғын сөзлерге караганда бир канша көбирек, бир канша индивидуалырак нәрсени сәулелендириуи шәрт»¹⁹⁶ деп жазады хәм ол карсылыклы интонациянын, көбинесе, карсылас мәнидеги көмекши сөзлер (карсылас дәнекерлер) аркалы жасалатуғынлығын, ал бундай карсылас мәнидеги сөзлер инсаннын сезимлери хәм рухый жағдайларын ажыратуыда әдеттеги түсиниклерге карсы келетуғынлығын мысаллар аркалы дәлиллейди¹⁹⁷. Сондай-ак, рус әдебияттануында Н.В.Драгомйрецкая Чехов прозасында карсылыкты интонациянын кахарманның рухый жағдайы менен байланыслы алогиялык мәнисте колланылганлығын келтирип өтеди¹⁹⁸. Бунда ол «карсылыклы интонация» терминин колланбайды, бирак Чехов прозасындағы карсылыклы интонациялар тууралы А.В.Чичериннин аты аталган мийнетинен мағлұмат алыуға сйлтеме берип өтеди¹⁹⁹. Ал, өзбек әдебиятшысы О.Насыров «Жазыушы шахс, көркем стиль, автор образы» деп аталган мийнетинде («Баян типологиясы хақкында» деген

¹⁹⁶ Чичерин А.В. Идеи и стиль. Издание второе, дополненное. — Москва: «Советский писатель», 1968. — 315 с.

¹⁹⁷ Там же, — 316 с.

¹⁹⁸ Драгомйрецкая Н.В. Автор и герой в русской литературе XIX-XX вв. — Москва: «Наука», 1991. — 234 с.

¹⁹⁹ Там же, — 232-233 с.

бөлиминде) талантлы өзбек жазыушысы Ө.Хәшимовтын прозасында («Шөл хауасы» повести, «Нигара» гүррининде) «ким билсин», «бәлки», «итимал», «бәлким» сыяклы ибаралардың баянлау формасынын биринши бет хикаяшы-кахарман образы менен байланыслы колланылатуғынлығын, онда катнасып атырған кахарманлар кәлбине «нәзер таслау», оны «көриу», «баклау»дың «мен» кахарман-гүрринши функциясында айтарлыктай дәрежеде болмауығынлығы, болған уақытта да ол гүман формасында болатуғынлығын, бунда жокарыдағыдай кураллар жәрдемши хызмет аткаратуғынлығын келтирип өтеди²⁰⁰. Демек, Ө.Хәшимов прозасында жәрдемши хызмет аткаратуғын бул сөзлер гүман мәнисин билдиреди.

Каракалпак әдебиятында белгили жазыушы Узакбай Пиржанов прозасында, эсиресе, «Апрельдин соңғы акшамы» (1987) повестинде карсылыклы интонация өнимли колланылады хәм ол шығарма идеясын ашыуда тийкарғы функциялардын бирин аткарады. Бирак, У.Пиржанов шығармасынан баскашарак интонациянын берилюи А.П.Чехов шығармаларынан баскашарак сыпатка ийе. А.П.Чеховта ол окыушынын әдеттеги пикирин бөлип, екннши бир пикирдин астарын бериуге, алогияға (логикаға кайшы келиу) каратылады. Мәселен, «... Он ей нравился, свадьба была назначена на седьмое июля, а между тем радости не было... В этой противительной трещине — завязка повести «Невеста»... И в дальнейшем: «кончил по архитектурному отделению, с грехом пополам, но...»; «Ей принадлежали торговые ряды на ярмарке и старинный дом с колоннами и садом, но...»; «кончил в университете по филологическому факультету, но...»; «... мало-помалу оценила этого доброго, умного человека, но...»; «Он шутил все время, пока обедали, но...»; «замечательные люди, но...»; «она понимает, но...»; «не любила его никогда, но...» Все эти «но» обламывают, обрывают мысль. Жизнь идет не прямо, а извилисто, все толчки и срывы»²⁰¹ деп түсindirеди. Және де «Келин» повестинин кахарманы Надянын бәхәрдин әжайып күнинде «негедур жылағысы келди». Неге? Енди кауырмалар ашылады. Бул белгисиз сөз түсindirиледи: себеби, мешанлык шараятка байланған ол бәхәрде табият сыякты жайнап-жаснап жасай алмады»²⁰².

²⁰⁰ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи. — Тошкент: «ФАН», 1981. — 183 б.

²⁰¹ Чичерин А.В. Идеи и стиль. Издание второе, дополненное. — Москва: «Советский писатель», 1968. — 316-317 с.

²⁰² Там же, — 319 с.

У.Пиржановта да карсылыкты интонация аркалы кахарманнын яки автордын «тилинин астындағы нәрсе» бериледи. Мәселен:

«... *Қалайда, Қосбергеннің бир-еки күннен бери аяқ-қолының қақсап, хеш нәрсе жақпай жүргенинше бар екен, күннің жасайтуғын сылайы бар қусайды... Бәхәрдің бундай күнлерінде жауа райы тез-тез айнып, булағайшылық көп болып турады.*

Деген менен, Қосберген жолға шыққан еди. Басқа уақытта болғанда печтиң қууысындағы қалың етип салынған төсектің үстінде қақсаған аяқ-қолларын уқалап, үйінен шықпай отыра берген болар еди»²⁰³. Демек, бұл баянлаулардан оқыушы хауа райының бузылысыуына карамастан, кахарманның (ғаррының) бармаса болмайтуғын бир әхмийетли жұмысы бар екенлиги хаккында дәслепки мағлыұматқа ийе болады. Бул баянлауларда уакыяның басланыуына себепши жағдай бар екенлиги көринеди. Ол да болса ғаррының ауыраак келининин кыйын аухалда емлеұханаға түсиуі. Шығарма сюжетинде емлеұханаға келининин изинен хабар алыуға баратырған Қосбергенге кемпири Гүлжәмийла сыртында «Русская водка» деген жазыуы бар шийшеге сары май куйып береді. Буны көрген ғарры ашығуланып, кемпирине оның сыртындағы жазыуын жыртып таслауын буйырады. Себеби, Қосберген усындай шийшелерди көрсе, оның мәскүнем баласының ис-хәрекетлери есине түсип, кейпийты бузылады. Сонын менен бирге, Қосберген ғаррының баласы Бахтиярдың образы төмендеги баянлауларда анык ашылады: «*Негедур, ол баласы Бахтияр изине түсип ишетуғын әдетти шығарғаннан бери, ишинде арағының бары-жоғына карамастан, усы тақылеттеги шийшелерди эжек көретуғын еди...*»²⁰⁴. Демек, бул жерде Қосбергеннің руұхый драматизмине тийкар болған «шийше» деталы аркалы оның мәскүнем баласының образы ашыла баслайды. Көркем шығарманы баянлау барысында берилген «калайда», «деген менен», «негедур» карсылас мәнидеги көмекши сөзлери кахарманның өмир драматизминин ашылыуына хызмет етеди. Оқыушы Қосберген ғаррының неге емлеұханаға келининин изинен картайған халына, хауа райының бузылысыуына карамастан, өзи шыққанлығын енди түсине баслайды хәм кахарманның усы моменттеги руұхый жағдайына байланыслы терен ашыныу сезимлерин кеуилден кеширеди.

Және де повестте «*Жолда нелер болмайды дейсең. Жаңа ма оның бул жоллардан пиядалап жүрип киятырғаны... Деген менен, Қосберген*

²⁰³ Пиржанов У. Апрельдің соңғы акшамы. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1987. - 3-б.

²⁰⁴ Сонда, - 8-б.

бала болған жыллары да усы жол — жолдың өне бойындағы мына егислик жерлер де бар еди. *Бирақ, хәзиргидей емес еди...*»²⁰⁵ деген сүүретлеулердин астарында тәбият (экология) мәселеси турады. Қосберген ғаррының қыялларында мөрленип қалған тәбияттын бүгинги ашынарлы аухалы «деген менен» карсылас дәнекери аркалы бериледи. Бунда пүтин гәптин карсылас мәниси «деген менен», «бирақ» дәнекерлери аркалы ашылады. Сондай-ак, мына баянлауларда жазыушы экология проблемасын карсылыкты интонацияның жәрдемінде еле де күшейтип (ирониялык мәнисте) береді: «*Қалайда, көп жасаған сондай тораңғылларды қопартып таслап, жерди биротала кебирге айландырып, бузып атырған жоқпекен, бул «маманлар». Тораңғыл деген жерди боз аштырып, дүзер болар еди, ал булар болса...*»²⁰⁶. Ғаррының усы ишки сөйлеулеринде тубалаушылық дәуириндеги (1970-80-жыллардағы) жәмийеттин тәбиятка болған катнасы гәл интонациясының карсылас мәниде берилиуі аркалы ашылады.

Ал, төмендеги баянлауларда карсылыкты интонация кахарманның руұхый халаты менен байланыслы бериледи: «*Байрам таңының сағымы апрельдің ең соңғы ақшамының гүңгирт қараңғылығын батысқа қарай серпиіп, бираздан кейин оянып, хәрекетке келетуғын тиришилик әлемине ада болмас қууаныш бағышлап атырғандай сезиледи. Бирақ, Қосберген өзинің бундай қууаныштан бийнесип қалатуғынынан бийхабар отыр еди*»²⁰⁷. Бунда карсылыкты интонация кахарманның аянышлы (трагедиялык) руұхый жағдайын сүүретлеу ушын колланылады.

Демек, У.Пиржановтын «Апрельдің соңғы акшамы» повестинде карсылыкты интонация, **бириншиден**, кахарман тәғдириндеги трагедиялык, драмалык моментлерди сәулелендириу ушын, **екиншиден**, шығармада пикирдің астарын (подтекстти), яғный кахарманның жәмийет, тәбият хаккындағы көзкарасларын беріу ушын колланылады.

Биз жұмысымыздың бул бабында 1980-жыллардағы каракалпак повестылеринде колланылған көркем баянлау усыллары, көркем уакыт хәм көркем кенислик категорияларының сәулелениу өзгешеликлери хәм көркем проза тилинде карсылыкты интонацияның хызмети туұралы өз көзкарасларымызды билдирип өттик хәм бул бойынша төмендегише жуұмактарға келдик:

1. 1980-жыллардағы каракалпак повестылеринин баянлау типологиясында, тийкарынан, биринши бет хәм үшінши бет

²⁰⁵ Сонда, - 9-10-бб.

²⁰⁶ Сонда, - 13-б.

²⁰⁷ Сонда, - 50-51-бб.

формалары колланылған. Повестьлерде баянлаудың биринши бет хәм үшинши бет тилинен берилиў жағдайлары хәр кыйлы субъект формалары есапланған баянлаўшы, автор образы хәм гүрринши-кахарман образларының айырмашылықлары аркалы көринеди.

2. Г.Есемуратова, Е.Өтепбергенов хәм Ш.Сейитовлардың биринши беттен дөретилген повестьлеринде ўақыяларды баянлаў шығармаға катнасыўшы тийкарғы кахарманлардың бириниң тилинен бериледи. Сонлыктан, баянлаудың бул субъект формасы «гүрринши-кахарман» термини менен жүритиледи.

3. Повестьлерде биринши беттен баянлаудың өзи де хәр кыйлы формаларда берилген. Мәселен, «Жийрен» хәм «Қумар» повестьлериниң сюжети аўызеки гүрринлер менен бирге кахарманлардың жазған хатларынан турады. Ал, «Исине тиркелип тигилсин!..» повести бас кахарманның күнделиги формасында бериледи. Ал, бундай эпистоляр форма әдебиаттаныў илиминде биринши беттен баянлаудың көринислеринен бири (М.Бахтин) сыпатында тастыйықланады.

4. Шығарманы үшинши беттен баянлаўда автор образы айрықша шөлкемистириўшилик хызмет аткарады. Шығармада кахарманлардың монолог хәм диалогларының тийкарында автордың көзкараслары бериледи. Мәселен, бул баянлаў системасында кахарманлардың туўра гәплеринде х.т. басқаларда көбирек көринетуғынлығын мысаллар дәлиллейди.

5. 1980-жыллар прозасында ўақыялардың барынша жыйнакластырылып, қысқа пурсатларға («бир акшам», «бир түн», «бир күн» х.т.б.) сыйғызып берилиў усылы композициялық жанашыллықлар болып есапланады. Усы дәўирде бундай композициялық жанашыллықлар повесть жанры менен бирге роман жанрында да сәўлеленди. Мәселен, А.Халмуратовтың «Бир акшам», У.Пиржановтың «Карда қалған излер...», «Апрельдин соңғы акшамы» повестьлери хәм Ш.Сейитовтың «Шырашылар» романында ўақыяларды қысқа пурсатларға («бир акшам», «бир түн» х.т.б.) сыйғызып берий арқалы инсанның пүткил өмиринин социал-аклақий мазмуны аллегориялық усылда ашып бериледи. Бунда оқыўшыны ўақыялардың күтилмеген пәт пенен өзгерип барыўы емес, ал сүүретленип атырған ўақыялар тийкарында бастан кеширилип атырған психологиялық кеширмелер көбирек қызықтырады.

6. Шығармаларда психологиялық сүүретлеў усылларының бири түс көрий мотиви сюжеттиң раўажланыў бағдарын емес, ал кахарманның руўхый халатын алдыннан болжаў ушын колланылады.

7. Биринши беттен баянланған повестьлерде (Г.Есемуратованың «Жийрен», Е.Өтепбергеновтың «Қумар», Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» шығармаларында) түс көрий мотиви, дерлик ушыраспайды. Бул көркем психологиялық сүүретлеў усылы, тийкарынан, үшинши беттен баянланған повестьлерде (А.Халмуратовтың «Бир акшам», У.Пиржановтың «Карда қалған излер...» хәм «Апрельдин соңғы акшамы» дөретпелеринде) ушырасады.

8. Повестьлердин баянлаў усылында сюжетти ўақтынша токтатып турып, шығарма психологизмин күшейтий ушын колланылатуғын баянлаў түрлери де бар. Олар шығармада пейзажлық хәм портретлик сүүретлеўлер. Бунда пейзаж еки түрли мақсетте — психологиялық деталь сыпатында хәм тәбият (экология) мәселесине байланыссы колланылады.

9. Көркем проза тилиндеги тийкарғы өзіншеликлердин бири — қарсылықлы интонацияның колланылыўы болып, бул түсиник қарақалпақ әдебиаттаныў илиминде дәслепки мәртебе колланылды. Оның көркем шығармада тиласты мазмунды ашыўдағы әхмийети ашып берилди. Соңғы дәўирдеги қарақалпақ повестьлеринде пикирдин астарын (подтекстти) қарсылықлы интонация жәрдеминде берий, көбинесе, У.Пиржанов дөретиўшилигине тән көркем стилистикалық усыллардың бири екенлиги көрсетилди.

III БАП. ЖАЗЫҰШЫ ЛАБОРАТОРИЯСЫ ХӘМ ИНДИВИДУАЛЬ СТИЛЬ

3.1. Дөретиўшилиқ эволюциясы хәм индивидуаль стиль (идеялар хәм образлар эволюциясы)

Хәр кандай көркем шығарма жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясында туўылады. Сонлықтан, хәр бир шығарма жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясы менен тығыз байланыслы алып қаралғанда ғана жазыўшылардың стильлик индивидуальлығы ашылып барады. Ал, әдебиаттаныў илиминде жазыўшылардың дөретиўшилиқ лабораториясын бир тутас үйрениў хәм кызыклы, хәм қыйын мәселелердин бири болып табылады.

Әдебиаттаныў илиминин тәжірийбесинен белгили болғанындай, жазыўшы лабораториясы жекке автор тәрәпинен дөретиленген хәр бир шығарманың үзликсиз байланысын тәмийинлеў менен бирге жазыўшы өмирбаянын, жазыўшы өзлигин үйрениўге де мүмкиншилиқ береді. Нәтийжеде, бул карақалпақ әдебиаттаныў илиминде еле изертленбеген бағдар – дөретиўшилиқ процесин системалы үйрениў хәм жазыўшы дөретиўшилигине автобиографиялық метод тийкарында жантасыўға жол ашылады. Ал, өзбек әдебиаттаныў илиминде бундай изленислер әлле қашан жолға түсип үлгерди²⁰⁸.

Жазыўшылардың дөретиўшилиқ лабораториясына тән кәсіптердин бири олардың айырым шығармаларында уксас сюжет хәм образлардан өнимли пайдаланыў жағдайы болып табылады. Изертлеўши Н.Зыядуллаева «Өзбек әдебиаттаныўында жазыўшы биографиясын үйрениў мәселелери (А.Қаххар өмири хәм дөретиўшилиги тийкарында)» (Ташкент, 2000) темасындағы кандидатлық диссертациясында Абдулла Қаххар дөретиўшилиқ лабораториясына тән кәсіптердин бири сыпатында оның айырым

²⁰⁸ Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (А.Қодирийшунослиқ мисолида): Филол. фан. докт. ... дис. – Тошкент: 2002; Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида ижодкор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаххар ҳаёти ва ижоди асосида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: 2000.

шығармалары арасында ўақыялардың биринен екінчисини өтип жүриўи хәм раўажланыўы, характерлердин уксаслығы хәм раўажланыўын атап көрсетеди. Бунда автор жазыўшының «Тәшўиш» шығармасындағы идеялардың раўажланыўы «Табыттан даўыс» пьесасы менен уйғынласқанша узак мүддет хәм үлкен мийнет сарп етилгенлигин айтып «Хәр еки драманың бас қахарманы Сухсуров, «Табыттан даўыс» драмасының тийкары менен «Тәшўиш» пьесасының тийкары бир. Соның менен бирге, ол «Тәшўиш»тин даўамы сыяклы түйиледи»²⁰⁹ деп жазады.

Изертлеўши Г.Таўыбалдиева «Ш.Қалмырзаев гүрринлеринде шынлықты көркем образлар аркалы қабыллаў принципери» (Ташкент, 2001) темасындағы кандидатлық диссертациясында белгили сөз устасының гүрринлеринде (мәселен, «Падашы» гүррининде) автордың әдебиатта бурын сыналған образларға қайта мүрәжат етиў жағдайларын «Айырым жағдайларда жазыўшы (Ш.Қалмырзаев – С.Ж.) бизге таныс қахарманларға қайта мүрәжат етеди, бул қахарман жаңа ўақыялар гирдабында қайта сынаўдан өткизилгендей түйиледи. Бирақ, бул әпиўайы тәжірийбе усылы болмай, бәлки сол гүрринин хәм жазыўшы стилинин ишки талабынан келип шығатуғын өзине тәнлик дәрежесине көтерилген»²¹⁰ деп түсиндиреди.

Демек, дөретиўшилиқ процесинде жазыўшылардың бир образдан өнимли пайдаланыў жағдайы өзбек әдебиатында А.Қаххардың дөретиўшилиқ лабораториясына тән кәсіптердин бири болып табылады. Солай етип, талантлы жазыўшылар дөретиўшилигинде белгили бир образлардың өнимли қолланылыўы, олардың шығармадан шығармаға «көшип жүриўи» – бул әпиўайы қайталаныў емес, ал көркемлик изленислердин нәтийжеси болып табылады. Мәселен, карақалпақ әдебиатында К.Рахмановтың «Ақыбет» (1993) романы жазыўшының 1978-жылы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлыққа миясар болған «О дүньяға мирәт» пьесасының сюжети тийкарында жазылған, қатнасыўшылар да романдағы қахарманлар болып табылады. Ал, жазыўшы У.Пиржанов дөретиўшилигинде оның 1981-жылы «Ағыс» гүрринлер топламында жәрияланған «Сақалға тамған көз жаслар»²¹¹ гүррининин ўақыялары менен оның 1987-жылы «Әмиўдәрәя» журналында (9, 10-

²⁰⁹ Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида ижодкор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаххар ҳаёти ва ижоди асосида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: 2000. – 18 б.

²¹⁰ Тавалдиева Г. Шукур Холмирзаев ҳикояларида воқелиқни бадиий идрок этиш принциплари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: 2001. – 20 б.

²¹¹ Пиржанов У. Ағыс. Гүрринлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981. – 36-45-бб.

санларында «Жауынлы түн» деген атама менен), сондай-ак, өз алдына китап болып баспадан шыккан «Апрельдин сонғы акшамы» повестинин сюжети уккас, тийкары бир. «Сакалға тамган көз жаслар» гүррининде сүүретленген Зарымбет ғарры менен «Апрельдин сонғы акшамы» повестинин бас персонажы Қосберген ғаррылар негизинде бир образ. Инсанның өз изинен урпак калдырыу, инсан нәсилин дауам еттириу идеясы еки шығарманың тийкаргы өзегин курайды. Сонғы повестте бул идея бираз рауажландырылган, нәтийжеде, «Апрельдин сонғы акшамы» дөрөтпеси «Сакалға тамган көз жаслар» шығармасының дауамындай болып шыккан. Жазыушының бул изленислери сәтти шыкканлығын мойындау керек. Бирак, айырым жағдайларда бундай изленислер жетерли дәрежеде көркемликке жетпесе алмай, әпиуайы тәжирийбе (эксперимент) сыпатында қалып қояды. Мәселен, У.Пиржановтың 1986-жылы «Әмиўдәрәя» журналында (1986, №10), сонынан «Апрельдин сонғы акшамы» (1987) топламында жәрияланған «Қызыл кендирдин гүлери» повести оның «Ағыс» гүрринлер топламында (1981) жәрияланған «Сүйрик» гүррининин сюжети тийкарында жазылған. Повесттин әдеп-икрамлылық проблематикасы, баянлау усылындағы лиризмін жазыушының колға киргизген табысы деп қарауға болады. Деген менен, автордың дәслепки гүррининин сюжетин сонғы шығармасына сол турысында рауажландырмай киргизип жиберилу повесттин көркемлик кунын төменлеткен. Әдебиятшы К.Алламбергенов автордың дәслепки гүррининин сол турысында кейинги шығармасына рауажландырмай енгизип жиберилуин онда авторлық позицияның жетиспеуи сыякты кемшиликлер менен байланыстырады²¹².

Талантлы жазыушы Ш.Сейитовтың дөретиушилик лабораториясында бир образдан өнимли пайдалану жағдайы баска жазыушыларға уксамайды. Ш.Сейитов шығармаларының образлар дуньясы жүдә кен. Оның өткир кәлемине жәмийетлик турмыстың барлық тәреплери «илинген». Жазыушының пүткил дөретиушилигинде жәмийеттин түрли катламлары ўәкиллеринин образлары сәтти жаратылған. Мәселен, шыйыкшы образы жазыушының, дерлик, 20 жылға шамалас дөретиушилик хызмети дауамында хәр кыйлы жанрдағы шығармаларында өнимли колланылып келеди.

Жазыушының «Халкабад» (1-китап, 1977; 2-китап, 1981) романынан баслап «Исине тиркелип тигилсин!..» (1986) повестинде, «Жоллар» (1987) қосықлар топламында хәм ғәрезсизлик дәуиринде

²¹² Аллаамбергенов К. Дәуир, әдебият хәм талап. 1986-жылдың әдебий жыл жуўмағы. // «Әмиўдәрәя». – Нөкис, 1987. – №5. – Б. 96.

жарык көрген «Жаман шығанақтағы Ақтуба» (1992) романында шыйыкшы образы сүүретленген. Ол хәр бир шығармасында шыйыкшы образына үлкен көркем-идеялық ўазыйпа жүклейди.

Шыйыкшы – бул хәр пийшемби күнлери әулийеге келген зыяратшылардың ата-бабаларының руўхына куран оқып, олардың берген садақаларын жыйнап отырушы, ал баска күнлери әулийени қарауыллап, мешитке шырақ жағып отырушы керек болған диний хызметкер. Ш.Сейитов өз шығармаларында шыйыкшы образын оның характерине тән белгилерин ашып берилу аркалы сүүретлейди. Және де жазыушының жоқарыда атап өтилген шығармаларының («Жаман шығанақтағы Ақтуба»дан баскасының) хәммесинде шыйыкшының аты келтирилмейди. Қахарманның кәсиби, ис-хәрекетлери аркалы оның пүтин характери ашып бериледи. Уллы рус жазыушысы М.Шолоховтың «Тыныш Дон» романы (1-китабы)нда усыған уккас диний хызметкер («священник») образы сүүретленеди. Романда поезд жол вокзалында армияға кетип баратырған Евгений Листницкийдин (шығарманың тийкаргы қахарманы Григорий Мелехов хәм оның хаялы Ақсинья менен бирге жасаған Ягодное имениесинин жас паны) «священник» пенен болған диалогында «... Бала-шағаның ғамы, өзинизге мәлим, түсирим жоқ. Сол себепи, енди полкте руўханий болып хызмет етиўге кетип баратырман. Рус халқы динсиз жасай алмайды... ал музик болса, басын кесип алсаң да, қудайдан жүз бурмайды. Аўа... солай...»²¹³ деген сөзлер бар. Бул сүүретлеўлерде священниктин өзиниң тилинен оның характерине тән белгилери «түсирим»ге байланыслы ашып бериледи. Ш.Сейитов өз шығармаларында шыйыкшы образын усы көзқарастан сәўлелендиреди хәм өз көркемлик изленислеринде устаз жазыушы М.Шолоховтың көркемлик дәстүрлерин рауажландыруға ериседи. Мәселен, жазыушының «Халкабад» романы (1-китабы)нда аўыл моллашылығынан ел бетине қарай алмастай болып айырылған Сыдық молланың характерине тән кәсийетлери туўралы шығарма қахарманы Мәдиярдың айтатуғын бир сөзи бар: «... Сыдықтикин түсинбестей неси бар, бул аўылдан енди оған таматуғын түк жоқ. Бирақ, дара планнан болса қутыла алмайды, колхозға болса, сирә алынбайды. Бул кәрада жүрттың көзине шыққан шүйелдей болып отырғанша, бир әулийеге барып шыйыкшы болғаным абзал, соның парқын билмей ол бир, жинли ме, - деди де кетти»²¹⁴. Бунда қахарманның характерине байланыслы кәсийетлери оған баска

²¹³ Шолохов М. Тыныш Дон. Қарақалпақ тилинде. Аударғанлар Жумашев Х., Садықов А. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 478-б.

²¹⁴ Сейитов Ш. Халкабад. Роман-тетралогия. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 1-китап. – 228-б.

кахарманнын катнасы аркалы ашып бериледи. «Халкабад» тетралогиясынын 2-китабында колланылган «... Жума күни түн жарпын аўдыра берип, дийўана сүрейли биреў шыйыкшыны оянтты да ким бар, ким жоқлығын сорады. Бурынғысы усанып кетип, жакында болған шыйық ... қағаз пулды көриўден-ақ жалбырақлай баслады...»²¹⁵ деген сүүретлеўлерде жазыўшы энди шыйыкшынын моральлык келбетине итибарды күшейтеди. Усы моральлык катнас жазыўшынын «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинде бас персонаж Әбилкасымнын көзкарасынан әўлийеде жүрген шыйыкшы хаккындағы төмендегише сүүретлеўлерде даўам еттириледі: «— Алла, алла, өлилерде кимнің қасты бар екен! - деп, дигилдиктей жуўырып, жаңа болған, бурын колхозда бухгалтер болып ислеген жас шыйыкшы жүр. Мени жүрис-турыслары тарта берди, хәрекетлери жалғандай...»²¹⁶.

Жазыўшы бунда хәр кыйлы, бирак бир-бирине уксас характердеги кәсиптердин кесилискен жери (түсирими)н таўып, буған моральлык катнас жасайды. Энди усы моральлык бағыт Ш.Сейитовтың «Жоллар» лирикалык топламында жәрияланған «Гөристандағы гүбирлилер» косықлар дүркининде (алтыншы гүбирлиде) раўажландырылады:

«Шыйкабитада

кассирден аўған шыйыкшы маған:

— Бул, қазаншыдан аўған шойыншы!, - дейди»²¹⁷.

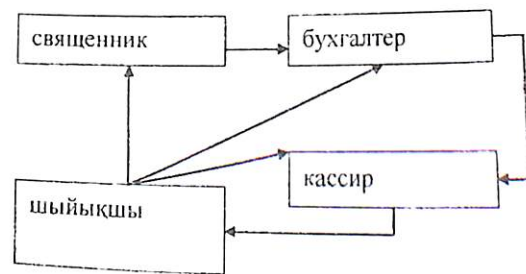
Бунда алдын кассир болған, сонынан әўлийеде шыйыкшылык етип жүрген адам лирикалык кахарманға тарийхый шахс Темирләннин дәуиринде дәслебинде қазан қуып, кейин шойын топ ислеўди ойлап тапқан шойыншынын әпсанаға айланған трагедиялык тәғдири хаккында тарийх сахнасынан көринислер келтиреді. Солай етип, жазыўшы бул сүүретлеўлеринде бухгалтер, кассир хәм шыйыкшы образларының кесилискен жеринде өзінше жаналық тапты. Жазыўшынын «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинде жалғыз баласының койымгершилигине келген Катийра деген хаялдың шыйыкшыға берген сыпатламасы оның пүтин моральлык келбетин ашып берсди: «— Бул шыйыкшы да бир бухгалтерден аўған жаламай, - деди хаял мешитке баслап баратырып. — Тап мына мениң изимдеги жаламайдың (бул жерде персонаж хаял шығармада өли тонаўшы қахарман Жуманазар Шәмековты нәзерде тутып отыр — С.Ж.) сортынан! Пийшембиде сәлле орап отырып, зыяратшыдан пул алады, түни менен жалаңбасланып отырып, вино

²¹⁵ Сейитов Ш. Халкабад. Роман-тетралогия. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981. 2-китап. — 348-б.

²¹⁶ Сейитов Ш. Шырашылар. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. — 278-б.

²¹⁷ Сейитов Ш. Жоллар. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987. — 89-б.

ишеди, пиянчу хаялларды әкеледи. Колының бәри татировка!..»²¹⁸ Жазыўшынын «Халкабад» романынын биринши китабынан баска шығармаларынын хәммесинде шыйыкшы хеш қандай диний саўатка ийе болмаған адам, сонлықтан, оқыўшыны онын өтмиши кызыктырады. Энди усы пикирлер жазыўшынын «Жаман шығанақтағы Ақтуба» (1992) романында шебер ислетилген бир ғана көркем деталь аркалы ашып бериледи. Романда автор шыйыкшы образынын жетилискен формасын жаратады: «— Услай алмадың ба, не болды өзи?! - деди қолында «Таня» деген татуировкасы бар, хәр сәрсембиден қалмай Тақиятастан келип, өзін «шыйыкшыман» деп жүретуғын Мәдет хожа деген қара сақаллы жасы алпыслардан асыңқыраған адам»²¹⁹. Бул сүүретлеўлерде татуировка деталы (колдағы «Таня» татуировкасы) аркалы шыйыкшынын өтмиши хәм пүтин моральлык келбети шеберлик пенен ашып бериледи. Жазыўшы бул деталь аркалы шыйыкшынын өтмиши туўралы белгили бир жуўмаққа келиўди оқыўшынын өзине қалдырады. Себеби, бунда «Заманагөй дәретиўши... тилге алынбаған нәрселерди түсиндирип отырмайды, керисинше, оларға ишара қылады, нәрселер хаккында олардың өзлеринин тилинен баян етеди...»²²⁰. Солай етип, Ш.Сейитовтың «Халкабад» романында өз сүүретлениўин баслаған шыйыкшы образы онын соңғы «Жаман шығанақтағы Ақтуба» романына дейин өзинин эволюциялык раўажланыў жолын басып өтти. Егер Ш.Сейитовтың рус жазыўшысы М.Шолоховтан үйренген «священник» образынын жазыўшы дәретиўшилигинде колланылыў концепциясын бир схемаға түсиретуғын болсақ, оны төмендеги көринисте берийў мүмкин:

²¹⁸ Сейитов Ш. Шырашылар. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. — 302-б.

²¹⁹ Сейитов Ш. Жаман шығанақтағы Ақтуба. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. — 218-б.

²²⁰ Генис А. XX асрнинг етакчи услуби. А.Пардаев таржимаси («Звезда» журналининг 2000 йил 11 сонидан олинди). // Жаҳон адабиёти. — Тошкент, 2001. — №11. — Б. 165.

Демек, бул образлардын шығармадан шығармаға өтип жүріуі Ш.Сейитов дөретиушилик лабораториясында әлиұайы тәкирарлау емес, ал поэтикалық усыл болып табылады. Солай етип, жазыушылар шығармаларында бир-бирине көшип жүретуғын айырым образлар жазыушы шеберлигин үйрениуде, онын идеялық позициясын белгилеуде, автор стилин аныклауда айрықша хызмет аткарады.

3.2. Повесть дөретиуде шеберлик мәселеси.

Жазыушы хәм көркем текст

Әйкемги Рим шайыры Горацийдин өзине заманлас жазыушыларға мұражатындеги «стильди (жазыу таякшасын — С.Ж.) тез-тезден айландырып туруу», жазылғанларды өшириу, өз пикирлеринин сөзлик билдирилиуинин дәслепки, еле жетилиспеген формаларынан канаатланбау, көбирек, жетилискен көриниске ерисиу»²²¹ кереклиги тууралы мәсләхәти бүгинги күнде жазыушылардын дөретиушилик лабораториясында олардын өзлери дөреткен шығармалары үстинде кайта-кайта ислеуи, жазыушылык шеберлигин жетилистирип барыуы сыяклы мәселелерине де тығыз катнаслы.

Жазыушылардын өз колжазбалары үстинде ислеу усылларына, техникасына карап, олардын индивидуаль стилин аныкласа болады. Мәселен, изертлеуши М.Саттарова XIX әсирдеги уллы француз жазыушылары «Стендаль хәм Бальзактын стильлик жетилистириу, колжазбалар үстинде ислеуге болған мүнәсибетлери де бир-биринен парылкнады. Мәселен, Стендаль өз колжазбалары стилин хеш қашан дүзетпейтуғын, хеш нәрсени кайта ислеу алмайтуғын еди. Бирак, Бальзак стили ушын, керисинше, колжазбалар үстинде тынымсыз, сабыр менен ислеу бир қанша зәрүр еди»²²² деп жазады. Ал, Н.Зыядуллаева талантлы жазыушы «Абдулла Қаххар бир шығарма үстинде ис алып барып атырғанда, сол шығарманы кайта-кайта 10-20 мәртелеп жаза берген. Шығарма кеуилдегидей шықпаса, оны жәриялауға асықпаған, жакпаса — шығарма столда узак ўақытлар турып қалатуғын»²²³ болған деп тастыйықлайды. Сондай-ак, уллы

²²¹ Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. — Москва: изд-во МГУ, 1970. — 41 с.

²²² Саттарова М. Р. XIX аср француз реалистик прозасининг бадийи услуби масаласи (Стендаль ва О.Бальзак асарлари мисолида).: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Самарканд: 1996. — 19 б.

²²³ Зиёдуллаева Н. Ш. Ўзбек адабиётшунослигида ижодкор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаххар ҳаёти ва ижоди асосида).: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Т.: 2000 — 19 б.

рус жазыушысы Л.Толстой да өзиниң «Анна Каренина» романынын колжазбасын кайта-кайта көширип, онын сонғы сегизинши вариантынын ғана өзине унағанлығы хәм оны бастырып шығарыуға келисим бергенлиги тууралы әдебиятшылар арасында гәплер бар. Ал, карақалпак жазыушысы Ш.Сейитов жазыушы лабораториясы бойынша бир сәўбетинде бул мәселе жөнинде былай деп айтқан еди: «Үлкен шығарма баслардан алдын ўақытты өлшестиремен. Қай-кайсысын да бир-екиден артық ислеуге тақатым жетпейди... кейин кайтып бетине карамайман, шығармаларын кайта ислеу алған жазыушыларға хәўесим келеди...»²²⁴. Демек, көркем текст үстинде ислеудеги бундай өзгешеликлерге жазыушылардын жекке тәжирийбеси хәм индивидуаль кәсийетлеринен келип шығып катнас жасаған мақул болады.

Изертлеуши Ш.Дәўранова өзбек әдебиятында Тағай Мурат, Еркин Ағзам хәм Нәдир Нарматовлардын дөретиушилик индивидуальлығын үйренип, «Дөретиушилик лаборатория да жазыушынын индивидуаль стилине байланыслы қубылыс болып табылады. Себеби, Тағай Мурат өз шығармасын кайта бастырып шығарар екен, көбирек керексиз ўақыялар баяны хәм де эпизодлық образларға берилген артықша характеристикалардан ўаз кешиўди мақул көреди»²²⁵ деген пикирлерди билдиреди. Рус әдебиятында А.С.Пушкиннин колжазбалары менен тереннен шуғылланған илимпаз С.М.Бонди жазыушынын колжазбалары арқалы онын дөретиушилигинин ашылмаған тәреплерин, айырым шығармаларынын оқыўшыларға мәлим болмаған өзгешеликлерин ашып береді»²²⁶.

Қарақалпак әдебиятында жазыушы Узакбай Пиржанов өз шығармасын кайта бастырғанда онын атамасын, ондағы қахарманлардын атларын хәм айырым сөзлерди өзгертип отырады. Әсиресе, ол өз шығармасын кайта бастырыуда онын атамасына көбирек итибар береді. Онын 1981-жылы «Ағыс» гүрринлер топламында жәрияланған «Сақалға тамған көз жаслар» деген гүррининин сюжети кеңейтилип, 1987-жылы «Әмиўдәрья» журналында (9, 10-санларында) «Жаўынлы түн» деген атама менен

²²⁴ Сейитов Ш. Талант хәм тәдир. // «Әмиўдәрья». — Нөкис, 1989. — №8. — Б. 98.

²²⁵ Давронова Ш. Адабий жараён ва ёзувчининг ижодий индивидуальлиги.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Т.: 2004. — 13 б.

²²⁶ Бонди С.М. Черновики Пушкина. Статьи 1930-1970 гг. — Москва: «Просвещение», 1971.

повесть болып шыккан болса, шыгарманың усы жылы шыккан китап вариантында ол «Апрельдин соңғы акшамы» деген атама менен кайта басылып шыкты.

Бириншиден, повесттин «Жауынлы түн» деген атамасында көбирек драмалык моментлер сезилип турган болса, ал автор оны «Апрельдин соңғы акшамы»на өзгертүү аркалы шыгармада хэм драмалык, хэм трагедиялык, хэм юмор-сатиралык жагдайларды усы «бир акшам»га сыйгызып сүүретлеп береді. **Екиншиден**, бунда «акшам» атамасы психологиялык-композициялык хызмет аткарады. Шыгарма атамасын «Апрельдин соңғы акшамы»на («акшам» психологиялык деталына) өзгерте отырып, жазушы психологиялык сүүретлеулерди теренлестиреди, еле де жетилистиреди.

Жазушының «Сакалға тамган көз жаслар» шыгармасының бас персонажы Зарымбет фаррының аты повестте Қосберген деп, ал онын келини Дәрибийкениң исми Улмекен деп өзгертилген. Жазушы кахарманларының атларын белгилі бир максетте кайта өзгертеди. Мәселен, дәслепки шыгармада бийперзентлик зардабынан азап шегип атырган кахарманның исми де онын сол психологиялык жагдайына **сәйкес Зарымбет** деп танланған. Гүрринде Зарымбет фаррының аклыклы болуы әрманы орынланады (ол бир ул аклыклы болады), бирак келини өмирден көз жумады. Шыгарма трагедиялык пафоста жуумакланады. Ал, «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде болса, аклык сүйиуди әрман еткен фарры егиз — бир ул, бир кыз аклыклы болады, келини дүнядан өтеді. Усы сүүретлеулерге байланысly **жазушының өз кахарманларына** ат танлау нийети өзгеріп, оны Қосберген деп алмастырған болса керек. Кейинги шыгармада жазушы Қосберген фаррының келини Дәрибийкениң атын Улмекен деп өзгерткенде, онын келининің өз баласынан төрелірек шығып, оны өзинің улынан да артығырак көриуге себепши болғаны ушын да солай өзгерткен болуы мүмкін.

Жазушының өз шыгармасына дөретиушилик катнас жасауында — онын кайта басылуында шыгарманың атамасын онын сүүретлеу позициясын, жекке стилин жетилистириуіне байланысly өзгертіп отыратуғынлығы тәжірибелерден мәлім.

Жазушы Ш.Сейитовтың «Әмиўдәрья» журналында 1986-жылы (11, 12-санларында) хам 1987-жылы (1-санында) жәрияланған «Жынаятлы исине қосып тигилсин» повести 1986-жылдың өзінде-ак «Исине тиркелип тигилсин!..» деген атама менен тез уақытта кайта ісленип, жазушының «Шырашылар» деп аталған китабында жәрияланғанлығы туұралы жоқарыда мағлыұмат беріп өткен едик.

Автор кайта ісленген вариантында шыгарманың «Жынаятлы исине қосып тигилсин» деген дәслепки атамасын «Исине тиркелип тигилсин!..» деп өзгерткен. Себеби, жазушы бас кахарман Әбилқасым Махмудовтың тәғдір шараятларынан келип шығып, шыгарманы онын соңғы атамасы менен атауды мақул көрген²²⁷. Повестте заң хызметкерлеринің өзлеринің жынаятлы іслеринің қурбаны болған милиция хызметкери Әбилқасым Махмудовтың камақта жатып, өзинің айыпсызлығын дәлиілеуге урынып жоқары орынларға жазған шағым хатларына «Исине қосылып тигилсин!..» деген биргелкилі жууаплар келе береді. Себеби, кахарманның бул шағым арзалары оны жаладан каматып жиберген заң хызметкерлері басшыларының қолына барып түсе береді хэм ол шағым арзалар «Исине тиркелип тигилсин!..» деген биргелкилі жууаплар менен ізге қайтарыла береді. Автор өзі сүүретлеп отырған тубалаушылық дәуіринің хақыйқатлықтарын бас кахарман Әбилқасым Махмудовтың тәғдіріне байланыстырып, шыгарманың атамасын да «Исине тиркелип тигилсин!..» деп өзгертеди.

Сондай-ак, жазушы шыгарма текстинде иркиліс белгилеріне де айрықша уазыйпа жүклейді. Повестте Әбилқасымның хақыйқатлықты ізлеп тийісli орынларға жазған шағым арзасына бәрқулла «Исине тиркелип тигилсин!..» деген биргелкилі, хұкимлі жууаплардың келе беріуі, оның жазған шағым хатларының канаатландырылмауының себеби де автор тәрәпинен тубалаушылық дәуірінде елдің басында турған айырым басшы хызметкерлердің өз ара тил бириктиріп, хақыйқатлықтың бетін бүркеу ушын іслеген унамсыз іслеринің нәтижесі сыпатында көрсетиледи. Усы биргелкилі жууаплар сол дәуірдегі жәмийетлік басқару системасындағы тәғдірлері өзгелердің бир ауыз сөзіне бағынышлы болып қалған инсанлардың шарасыз тәғдіринің ашшы хақыйқатлығы екенлігіне гүман жок! Шыгармада усы идеяны беріу ушын жазушы үндеу хэм көп нокат белгилерін орынлы пайдаланады. Әсиресе, иркиліс белгилерінен өнімлі хэм орынлы пайдалануы жагдайы жазушының дөретиушилик стилине айланып барғанлығын оның соңғы романларынан да көриуге болады.

Шыгарманы кайта іслеуде, жазушылардың шыгармасын кайта бастырыуда оның композициясына өзгеріслер киргизиуі — керексіз

²²⁷ Себеби, хәр бир шыгарманың китап варианты онын көркем шыгарма сыпатында толық тамамланған дөретпе екенлігін көрсетеди хэм бул сол шыгармаға қойылған соңғы нокат болып табылады.

ұақыяларды алып таслау яки шығарманың баянлау ұсылың жетилистириу болып табылады.

Ш.Сейитовтың «Исине тиркелип тигилсин!..» повестинин соңғы вариантың күнделик дәптер формасына курууы жазушының шығармада баянлау ұсылың жетилистириуи есабынан келип шыккан. Себеби, шығарманың дәслепки вариантында баянлау типологиясының күнделик дәптер ұсылы еле жетилиспеген формада ушырасады. Бунда сюжет гүрринши-кахарманның (судланып кеткен каракалпак инспекторы Әбилкасым Махмудовтың) тилинен ИТК (моральлык дүзелиу колоннасы — С.Ж.) моншасының «баншиги» ұактында басынан кеширген ұақыяларынан басланады. Бул тууралы әдебиятшы К.Алламбергенов «Автор кахарманды бийкардан-бийкар камакхананың баншиги етип алмаған. Буның менен автор Әбилкасымын — бас кахарманын барлык гүналарынан пәк етип шығарууды нәзерде туткан»²²⁸ деп түсіндиреди. Демек, бунда автор «монша» деталың шығарманың идеясы менен байланыслы қолланады. Повесттиң китап вариантында усы ұақыялар Әбилкасымның камакта ұактында жазған күнделиги формасына көшириледи.

Повесттиң соңғы вариантында шығарманың баянлау ұсылына буннан баска бираз өзгерислер киргизилген. Мәселен, шығарма композициясына автор тәрелинен тазадан кирген пролог, алдын ОБХСС хызметкери болатуғын, соңынан жаладан каматып кететуғын кахарман Назар Рейимовтың жәрдеминде Әбилкасымның генерал Охотниковтың нәзерине түсиу ұақыясы, автордың екнши, үшінши дәптерлери хаққындағы ўәдеси хәм т. б. баянлаулар. Дәслепки вариантында повесть Назар Рейимовтың Әбилкасымға жазған хаты менен тамамланса, соңғы вариантында шығарма гүрринши-кахарманның (Әбилкасымның) өзинин тилинен жууамакланады: «Мен еле жууынып атырман, моншадан гириштей болып гирибизсиз шығатуғыныма гүманым жоқ. Тек, сизлер жалықпаң, ҳәзирше күте турың. Екинши дәптеримди күтиң. Тағы еки дәптерим бар, бул тек бириншиси...»²²⁹. Шығармада персонаждың өзинин тилинен берилген бул баянлауларда кахарманның еле ақланып шықпағаны оқыушыда өкиниш сезимлерин туўдырса да, оның соңғы еки дәптери хаққындағы ўәдеси оқыушыда гүрринши-кахарманның (Әбилкасымның) бахытлы келешегине ўмит пайда етеди.

²²⁸ Аллабергенов К. Дәуир, әдебият хәм талап. // «Әмиўдәрья». — Нөкис, 1987. - №5. — Б. 95.

²²⁹ Сейитов Ш. Шырашылар. — Нөкис: «Қаракалпақстан», 1986. - 333-б.

«Исине тиркелип тигилсин!..» повестин қайта бастырыўда автор айырым орынларда керексиз баянлаулардан ўаз кешкен. Мәселен, шығармада дәптер ұсылына байланыслы қыскартыуларды повесттиң дәслепки хәм соңғы вариантларын салыстыруу аркалы көриўимизге болады.

Журнал варианты:

«... Мениң ушын бул тек ғана «дәптер» емес, дәртлерим, хәсиретлерим, жасау ушын гүреслерим, өкинишим менен куўанышларым. Ақыры жигирма үш деген аз емес, усы жастың ишинде мен де жердин үстиндеги нәрселердин биразынан хабардарман, биразы күлдирген, биразы өкситкен мени. Усылардың ең болмаса ири ғабасын сыйдыруу ушын толпайып кетиуине қарамастан төрт «жалпы дәптерди» биреуге бир бөлек сабын пусырмалап берип, түплетип алғанман. Енди усылардың хәммесин жазажакпаң, жазажакпағым дым кө-өп, лейкин, буның бәри сыя қойса? Билемен, мениң бунымның ҳеш киге кереги жо-оқ, бирақ өзиме керек. Жаман дос пенен сырласқаннан қағаз бенен сырласқан абзал маған. Набада биреудин қолына түсип қала ма?» деп те қорықпайман, түссе түсе қойсын, ондайда адамлар мен бийшараны еслеп жүретуғын болады. Ҳәзир бир жалпы дәптерди жазып болууыма санаулы бетлер қалды, лейкин аз машакатты басымнан кеширгеним жоқ, солардың бәри «дәптерине киремен» деп атыр, кирсе кирсин, мен не қылайын, дәртлериме айланған өмир дәптериме кирмей тура ма?»²³⁰.

Китап варианты:

«... Мениң ушын бул тек ғана «дәптер» емес, дәртлерим, хәсиретлерим, жасау ушын гүреслерим, өкинишим менен куўанышларым. Ақыры, жигирма үш жас деген аз ба, усы жастың ишинде мен де жердин астында емес, үстинде жасадым. Соның ушын хәм жердин үстиндеги нәрселердин биразынан хабардарман, биразы күлдирген, биразы өкситкен мени, аз машакатты басымнан кеширгеним жоқ, солардың бәри «дәптерине киремен» деп атыр, кирсе кирсин, мен не қылайын, дәртлериме айланған өмир дәптериме кирмей тура ма?!..»²³¹

²³⁰ Сейитов Ш. Жынаятлы исине қосып тигилсин. // «Әмиўдәрья». — Нөкис, 1986. - №11. — Б. 60.

²³¹ Сейитов Ш. Шырашылар. — Нөкис: «Қаракалпақстан», 1986. - 253-б.

Узыннан-узак болса да шығарманын еки вариантынан мысаллар келтириү аркалы автордың өз шығармасы үстінде ислеү техникасын, усылларын көрсетиүге хәрекет еттик. Солай етип, автор текстте керексиз баянлауларды алып таслау аркалы кахарманын «өмир дәптери»ндеги лиризмін еле де күшейтиүге ерискен.

Е.Өтепбергеновтын «Кумар» повестинин 1988-жылы өз алдына шыккан китабына киргизилген муңлы кус ўақыясы туўралы пролог хәм эпилог бөлими шығарманын журнал вариантында²³² жок. Шығарманын дәслепки вариантында ўақыялар баяны жана түскен келиншек Кумардың аўыл адамларына, әсиресе, шығарманын тийкарғы кахарманы Бахыттын тәғдирине тийгизген тәсири, онын Кумарға берген характеристикаларынан басланатуғын еди, ал китапта автор «Алғы сөз орнына» деп аталған пролог бөлимінде: «Мен бир муңлы кус ўақыясын айтып бермекишимен. Бул кус бир ўақлары бизиң аўылға ойда жоқта, дым тосаттан келип қонды. Ол бир өзгеше, сүйкимли кус болып, ол аўылымызға келиуден хәмме оған — бирден жапырылысып, таңланысып, сүйсинип қарай баслады. Ол келген пәтте әйтеўир бир қуўрақ ағаштың басына мәзи қонды да, сол жерден былай-былай хеш жерге өзгермеді... Бирақ, ол аўылымызда көп турмады. Я биреў зейинне тийди ме, әйтеўир, бир күни ол баяғы келген жағына қарай «пырр!» етип ушты да кетти. Хәмме және ҳайра-а-а-н қалысты!.. Келиң, сол муңлы кус ўақыясын бир басынан баслап кеңирек айтып берейин»²³³ деген оқыўшыны қызықтырыўшы композициялык баянлау усылы менен баслайды. Повесть композициясына киргизилген сюжеттен тыскары элемент прологтағы муңлы кус ўақыясы бир ўақлары уры, алты хаял таслаған бузык адам Таўмурат тәрәпинен ар-намысы аяқ асты етилген, сол себепли, онын жин-жыпырдың уясындай үйинде «жасаўға» мәжбүр болған, усылай шығарманын тийкарғы персонажы хәм гүрриншиси — жас жигит Бахыттын аўылына аянышлы аўхалда келип қалған жүреги жаралы инсан Кумардың өмиріндеги кесилиспели тәғдир жолларынын ашып берилюине түртки болады. Бул прологты оқыған оқыўшы шығармада биринши беттен сөйлеп турған кахарманнын аўылына ойламаған жерде келген «кус»тын және бирден ушып кетиў ўақыясына қызыксына баслайды, оны ўақыялардың кейинги баяны өзине тартады. Бунда повесттин бас персонажы Кумардың образып ашып бериўге байланыслы киргизилген (шығарманын дәслепки

вариантында сүүретленген муңлы кус образлы деталы тийкарында жетилисип шыккан) муңлы кус ўақыясы автордың шығарманын баянлау усылын жетилистириўине хәм кахарман психологиясын теренирек ашып бериўине байланыслы киргизилген. Нәтийжеде, шығарманын дәслепки вариантында Кумарға байланыслы сүүретленген «муңлы кус» деталы соңғы вариантында символикалык образ дәрежесине көтерилген.

Ал, шығарманын «Соңғы сөз орнына» деп аталған эпилог бөлими болса, Таўмуратлардың үйинде өз кәдирин таппаса да, аўыл адамларынан (Бахыттан, онын анасынан хәм тағы баскалардан) мехир тапқан, Таўмуратлар урлық хәм бузыкшылығы себепли аўылдан куўылғаннан соң өз елине кетиўге мәжбүр болған Кумардың соңғы тәғдири менен қызыксынған оқыўшы ушын жәрдемши элемент ўазыйпасын атқарады. Мәселен, «Сол кус аўылымызға және қайтып келди. Келди де баяғыдай гез келген бир куўрақ теректиң басына емес, ал мәўжирип өсип турған нәрўан дарақтың басына қонды. Ой-о-о-ой, адамлардың сондағы куўанғанын айтпайсаң ба!.. Кус та қабағы еле сәл қатыңқылау болғаны менен бул рет дым ғана тирише, кеўили недәўир көтериңки көринди... Сол кус аўылымызға пүткиллей мәкан басып қалып қойды. Өзи де дым қуплы кус болды... Өзи де палапанлап, өнип-өсип кетти... Ол енди аўылымызда мәңги қалады!»²³⁴ деген катарлар Кумардың бахыглы турмысынан оқыўшыны хабардар етип турады. Жазыўшы әдебий дәретиўшиликте Ф.М.Достоевский, Ш.Айтматовларға тән болған дәстүрий сүүретлеу усылын пайдалануў аркалы повестте көркемлик сүүретлеулердин тәсиршенлигине, кахарман тәғдиринин еле де теренирек ашылыўына ериседи.

Сондай-ақ, повесттин журнал вариантында сюжет шешими дәслеп Кумарға барыўды, сонынан онын менен турмыс қурыўды ойлаған Бахыттын сүйген инсанына жетиў ушын жолға шығыў ўақыясы менен тамамланатуғын еди. Ал, китапка киргизилген эпилог бөлими болса, Кумардың соңғы тәғдирине бийпарық болмаған хәр бир оқыўшынын дықкатын өзине тартып, оқыўшыға кахарманнын кейинги өмири ҳақкында мағлыўмат береді.

Және де Е.Өтепбергенов «Кумар» повестин қайта бастырыўда шығарма сюжетине бурын кирмей қалған, сүүретленип атырған шараятқа аныклық енгизетуғын айырым ўақыяларды жанадан қосқан, тексттин мүлт кеткен жерлерин дүзеткен. Бул туўралы китаптын рецензентлери де автордың, әсиресе, «Кумар» повести жөнинде

²³² Өтепбергенов Е. Кумар. // «Әмиўдәрәя». — Нөкис, 1986. - №1, 2.

²³³ Өтепбергенов Е. Кумар. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. - 3-4-бб.

²³⁴ Сонда, - 180-б.

баспасөзде, китап оқыушылар хатларында, жазыушылар аўкамынын жыйналысларында недәуір ашшы-душшы пикирлер айтылғанын, китапты баспаға таярларда автор сол пикирлердин, церлик, бәрин есапка алғанын, шығармаларында бурын мүлт кеткен жерлерин кайта ислегенлигин, журналда айтылмай кеткен жерлерин кайта толықтырғанын²³⁵ тастыйыклап өтеди.

Әдебий сыншы Ж.Есенов усы повесть туўралы бир макаласында шығармадағы сүүретлеўлерде кеткен айырым кемшиликлер туўралы былай деп пикир билдиреди: «... повестте... Таўмураттын барлык семья ағзаларына, жөнгеси Гүлжанға автордын буншелли кара бояўды жаға берийи, Кумардын изинен онын туўысканларынын биреўинин де хабар алмаўы жекке басымды исендире бермейди. Усы жерде аз да болса жасалмалылық бар-аў деп ойлайман. Кумардын жазған хатынын гейпара бөлимлеринде онын ой-сезимлерин сүүретлеўде конкретликтен гөре улыўмалық, абстрактлық басым. Повестте Кумар менен Бахыттын образынан жазыушынын сары бояўды хәдден тыскары көп жағып жибергенлиги де орынсызлаў сезиледи»²³⁶.

Китапта автор повесттин дәслепки вариантына айтылған сын пикирлерди есапка алып, шығарма сюжетине киргизген бундай дүзетиўлер көплеп ушырасады. Мәселен, шығарманын дәслепки вариантында изинен хеш бир туўысканы хабар алмаған Кумардан онын соңғы вариантында «ким болса сол ентелеп жуўыра бермей, ара-тура тек анасы, жөнгесинин хабар алып турыўы» хақыкатлықка бираз жакын келеди. Сондай-ақ, Кумардын Бахытқа жазған хатында онын ой-сезимлери улыўмалық, абстрактлық түсиниклер менен берилиўине байланыслы атвор шығарманын соңғы вариантында бул сүүретлеўлерди бираз конкретлестирген: «Мен бурын балалық етип көп нәрселердин қәдирин, зәрүрлигин билмейди екенмен. Себеби, ол жақытта менде бәри бар еди. Ибратлы, мақтанарлы ата-ана, арқа сүйер аға-әсеге, хеш қандай қайтпайтуғын кеўил, ар-намыс, әйтеўир, жақсылар қатарында жүриў ушын не керек болса бәри, бәри бар еди. Ал, хәзир ше? Хәзир бәринен журдайман. Тек ғана менде сен барсан, сен!»²³⁷.

²³⁵ Өтепбергенов Е. Кумар. Рецензентлер Т.Сейтжанов, Ф.Сейтназаров, А.Ақназаров. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.

²³⁶ Есенов Ж. Мухаббат хәм ар-намыс қосығы. // «Әмиўдәрәя». — Нөкис, 1987. — №6. — Б. 105.

²³⁷ Өтепбергенов Е. Кумар. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. — 133-б.

Демек, бундай кайта исленген орынлар жазыушылардын өз шығармасына сын қатнаста болғанлығынан дәрек береді. Әсиресе, бул жас жазыушы-шайырларға зәрүр болған, хәтте, жетисе бермейтуғын қәсийетлердин бири болып табылады.

Және де повесттин китап вариантына тазадан қосылған бет ашар ўақыясы, тойдан кайтқан кемпирлердин Кумар хақындағы диалогы онын аўылға келиншек болып түсиў ўақыясы менен байланыслы сүүретленеди, жазыушы шығарманы бет ашар ўақыясы менен баслаў арқалы қарақалпақ халқынын миллий өзгешелигин көрсетип береді. Бирақ, әдетте, таза түскен келиншек бет ашарға таза кийим менен шығарылса, бунда Кумар сол ўидин хаялларынын гөне кийимлери менен-ақ халық алдына шығарылады. Бул арқалы жазыушы Кумардын келиншек болып түскен ўийи туўралы оқыушыға дәслепки мағлыўматларды береді. Ал, бет ашарда таза түскен келиншекти түскен елаты менен таныстырыў дәстүринде күлкі арқалы Таўмураттын айыбын (урлығын) әшкаралайды. Бирақ, Кумар халық дәстүрин «бузып», күйеўине ийилмейди. Бунда оқыушыны таза түскен келиншектин не ушын елдин дәстүрин бузып, күйеўине ийилмей турғанлығы ойландырады. Ал, Кумар туўралы тойдан кайтқан еки кемпирдин бир-бирине қарама-қарсы мазмундағы пикирлеринен (диалогынан) соң тийкары қахарман — гүрриңши жигит Бахыттын оны ишлей қорғаўы онын Кумарға болған тунғыш сезимлеринен дәрек береді.

Шығармада Кумарды жойтып излеп отырған ўийине онын дәреги Таўмураттын ўийинен барғанда аўыл ақсақалы болған онын әкеси Әдилбайдын еки елди жаўластырмаў максетинде дурыс шешим қабыллаў ўақыясы шығарма композициясына тазадан киргизилген. Бул сүүретлеўлерде автор шығармада Кумардын әкесинин образын еле де толықтырып, онын жекке характерине тән қәсийетлерин ашып береді.

Повесть композициясында бас қахарман Бахыт пенен онын анасынын қас душпаны болған Қәдирбай ғарры ортасындағы тартыс пүтин бир шанарактын тәғдирин ашыўға байланыслы қолланылған. Шығарманын журнал вариантында бул жағдай Бахыттын өзинин тилинен «... Мен сол пәтим менен ўй әтирапын сол жылдың озинде-ақ бағы-бақша, жайнаған лалазар қылып жиберген болар едим, егер... егер сол бир мениң ядымнан шықпас ўақыя жүз бермегенде...»²³⁸ деп қысқа бериледи. Ал, китап вариантында бир ўақытлары Бахыттын

²³⁸ Өтепбергенов Е. Кумар. // «Әмиўдәрәя». — Нөкис, 1986. — №1. — Б. 72.

әкесине кастыянлық ойлаған аұылласы Қәдірбай ғарры енді оның Қумар менен бірге үйінің алдына екен мийіе нәллерін жулып таслайды хәм усыған байланыссы олар екеуінің арасындағы конфликттер көлеми кеңейтип бериледи. Бул жерде сүүретленген жалғыз бир түп алмұрт нәли болса, нәкас адамлардың себебинен тәғдір сокқыларынан аман қалған Бахыттың образлы деталы болып табылады.

Шығарманың дәслепки вариантына кирмей қалған жок жойтқан Орынғұл кемпир ұақыясы да Таўмураттың урлық ислерине байланыссы ис-хәрекетлерін ашыўда жәрдемши хызмет аткарады.

Қытапта бас қахарман Қумардың Бахытқа қалдырып кеткен бир дәптер хаты да бираз кеңейтип берилген. «Хат»та Қумар пахта атызға келмей қалған күни күйеуі Таўмураттың Бахыт пенен төбелесинен ызалы келип, оны аямай урғанда жас хаялдың жан халатында өзін емес, ал ишиндеги баласын қорғайман деп барынша гүресип атырғандағы руўхый драматизми Қумардың өзіннің тилинен исенимли бериледи.

Сондай-ақ, «хат»та Қумардың соңғы ұақытлары өзін не ушын Бахыттан алып қаша беріуінің себеби, яғный оның Бахыттың анасы менен ушырасыуы (анасының жалғыз баласы Бахытты оннан тыныш қойыуын сорап жылап келиуі) автор тәрәпинен ұақыялардың Бахыт билмейтуғын тәрәплери сыпатында еки жастың арасындағы мүнәсибетлерине анықлық киргизиу ушын тазадан берилген. (Бул мәселе шығарманың баянлау формасы менен байланыссы жоқарыда толығырақ анализленди). Ал, Бахыттың анасы Қумардан ўәдесин алып кеткеннен соң қахарманның нөсер жаўынның астында жалғыз қалып қойыу ұақыясын тазадан қосыу арқалы жазыушы шығармада драмалық сүүретлеулерди теренлестиреди.

Шығармада Бахыттың Қумардан айырылғаннан кейинги ишки психологиялық жағдайын ашыўда оның Таўмуратлардың аўылынан кетип қалған Қумардан естелик излеп оның жүрген жерлерін гезип жүріуі, көшип баратырған Таўмуратлардың үйінің алдында бир түп кара талдың түбинен «қолдан шалама-шәкки жонған, сырланбаған, әбден кирлеп қалған гөне ийин ағаш»ты (Қумардың образлы деталы) таўып алыуы, сондай-ақ, делбедей болып қалған Бахыттың жаўған қардың астында узак ұақыт қалып қойыу ұақыясы автор тәрәпинен қахарманның ишки психологиялық жағдайын еле де күшейтип беріу ушын тазадан киргизилген.

Повесттің журнал вариантында сюжет финалы бас қахарман Бахыттың өз максетине ерисіу ушын жолға шығыу ұақыясы менен

тамамланатуғын еди. Шығарманың бундай тамамланып қалыуы оқыушыға повесттің еле даўамы бардай болып сезилетуғын еди. Ал, шығарманың соңғы вариантында автор Бахытты Қумар менен «ушырастырады», бирақ олар қәбирстанда — жас нәрестесинин қәбиринин басында ушырасады. Қумардың туўған жеңгесинин жәрдеминде олар қайта қосылады. Автор өз қахарманларын узак айралықтан соң және «табыстырып», олардың өмир жолларын бирлестиреди. Повестте баянлаулар лиризмге толы сүүретлеулер менен жуўмақланады: *«Биз усылай кете бердик. Туў сыртымыздан өлпең самал әстен есе баслады хәм көп узамай сәл күшейгендей де болды. Әтирапымыздағы кең дала, атыздағы желкилдеп құлпырған жоңышқа, шөплер, қамыслар бизлерди узатып, жапырыла бас ийгендей болды»*²³⁹.

Шығармада қайта исленген орынлар онда поэтикалық бир пүтинликти саклау (баянлау усулларын жетилистириу, қахарманлар характерин толықтырыу х.т.б.) ушын, баянлауда эмоциональ тәсиршенликти арттырыу ушын хызмет етеди. Екинши тәрәптен, бундай қайта ислеулер жазыушылардың өз шығармасына сын катнаста болыуына үйретеди. Ал, көркем дәретиушиликте жазыушылардың өз дәрәтпелерін қайта ислеу, шығарманың кемис жерлерін толықтырыуы, кемшилик кеткен орынларын дүзетиуі әдебий процессте сол дәрәтпелердин өмирін узайтады. Бунда, әсиресе, жазыушының оқыушылар хәм қәниге сыншылар менен өз ара байланысы шешиуши роль ойнайды. Демек, хәр бир шығарманың жанлы әдебий процесс пенен байланысы оның авторының сүүретлеу усулларының жетилисип, талантының раўажланып барыуына өз тәсирін тийгизип отырады.

Жазыушылардың дәретиушилик лабораториясында өз шығармаларын қайта ислеуінің және бир түри — шығарманың дәслепки баспасындағы хәлсиз жерлерін соңғы баспасында тұрмысты тереңирек үйрениуі, шеберликти жетилистириуі нәтийжесинде дүзетиулері болып табылады. Мәселен, жазыушы У.Пиржанов өзінин «Апрельдің соңғы ақшамы» повестинин журнал вариантында Қосбергін ғаррының кемпири Гүлжәмийланың кеселханада жатырған келинине апарыу ушын таярлаған таўық сорпасын *«Шамасы, бир саатлардан кейин Гүлжәмийла ошақтан түсирилген қазанның басында, қасына барып мияўлап, сүйкене берген, көп жасаған — ғарры қара ала пышығын ғарған-селеп отырып, сыртында суўынның сүүрети бар үлкен термосқа гүртик пенен сорпаны араластырып қуя*

²³⁹ Өтепбергенов Е. Қумар. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. - 179-б.

баслады. Оннан соң үстине төс ҳам санның гөшлериниң тәўир-тәўир жерлеринен үзип-үзип салып, барғанша түе, ертең усы мезгилге дейин суўымайтуғын писентли ыдысының аузына тығынын басып, қақпағын таўлап, кийинип атырған Ғаррысы Қосбергенниң қапталына әкелип қойды»²⁴⁰ деп сүўретлейди. Ал, шығарманың соңғы вариантында жазыушы усы сүўретлеудеги аўқат писетуғын уақыт муғдарын «шамасы, бир ярым саатлардан кейин ошактан түсирилген казан»²⁴¹ деп дүзетеди.

Солай етип, жазыушылардың өз қолжазбалары үстінде ислеу өзгешеликлери олардың жекке тәжірийбеси, көркем тилге жуапкершилиги, шеберлік сырларын каншелли дәрежеде менгерсе **азықшылық менен байланысты** болып табылады.

3.3. Көркем аударма ҳам әдебий тәсир

Бүгинги каракалпак әдебиятының үлкен бир бөлегин баска тиллерден аударылған көркем шығармалар қурайды. Тилекке қарсы, **әдебий аударма** бүгинги күнге шекем өз алдына изертлеу объекти сыпатында күтә аз изертленди. Негизинде, көркем аударма да жана шығарма жазғандай дәретиўшилиқ процесс болып табылады. Мәселен, қырғыз әдебиятшысы А.Акматалиев өзиниң «Ш.Айтматов ҳам туўысқан халықлар әдебияты» деген мийнетинде Ш.Айтматов шығармаларын каракалпак тилине аударған У.Пиржановтың «аударма процесинде өзимди жана шығарма жазып атырғандай рәхәтке бөленемен» деп танланғанлығын айрықша бир дәретиўшилиқ процесс сыпатында бахалаған еди²⁴². Аударма менен шуғылланыў жазыушы дәретиўшилигин жанрлық, формалық, идеялық, тематикалық жанашыллықлар менен байытыўда, оның стильлик өзгешеликлерин кәлиплестириўде айрықша әхмийетке ийе. Мәселен, әдебиятшы Х.Умұров өзбек жазыушылары «Айбек «Евгений Онегин» (А.С.Пушкин)ниң аудармасы менен шуғыллана екен, «Қутлы қан»ын жазыу пикирине келеди. А.Қаххар А.П.Чехов шығармаларын оқыр екен, ол «нәрсе ҳам уақыяларға қарап, оларды қандай көриўди үйреткенин» ҳам «Миллетшилер», «Қәсте», «Өтмиштен ертеклер» сыяқлы дәретпелериниң Чеховтың тәсиринде жүзеге келгенин

²⁴⁰ Пиржанов У. Жаўынлы түн. // «Әмиўдәрәя». — Нөкис, 1987. - №9. — Б. 60.

²⁴¹ Пиржанов У. Апрельдиң соңғы ақшамы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987. - 7-б.

²⁴² Акматалиев А. Ч.Айтматов жана боордош элдер адабияты. Фрунзе. «Илим». 1988. -56-б.

тастыйықлайды»²⁴³ деп жазады. Сондай-ақ, талантлы өзбек шайыры А.Ариповка атаклы Италия шайыры Данте Алигьеридин «Иләхий комедия»сын аударыуы шайыр дәретиўшилигинде «Жәннетке жол» дәстанының жазылыуына түртки болғанлығы белгили. Усы сыяқлы Өзбекстан ҳам Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсуповтың Шығыс ҳам Батыс поэзиясын өз ана тилине аударыу барысында олардан үйренгени көп. Ал, Д.Айтмуратовтың Шығыс ҳам Батыстың тымсалларын каракалпак тилине аударма ислеуи оның шебер тымсалшы болыуына ҳам каракалпак әдебиятында тымсал жанрының раўажланыуына күшли тәсир етти. Изертлеуши Ш.Дәўранова «Әдебий процесс ҳам жазыушының дәретиўшилиқ индивидуальлығы» темасындағы кандидатлық диссертациясында өзбек прозаиклерин жас өзгешелиги ҳам әдебиятка кырип келиу дәўири бойынша төрт әўладқа, яғный ең үлкен әўлад, үлкен әўлад, орта әўлад ҳам киши әўлад деп бөлип қарап, соның ишинде киши әўлад дәретиўшилигине олардың өзлери тәрәпинен әмелге асырылған аудармалардың тәсири де күшли болғанлығын, мәселен, жұмыста Тағай Мураттың ат образын жаратыўда Эрнест Сетон Томпсон дәретиўшилиги, Н.Нарматовтың «Айқулақ жасайтуғын үй» повестиниң жаратылыуында Константин Паустовский дәретиўшилигиниң тәсирин мысаллар тийкарында дәлиллеп берипенлигин²⁴⁴ айрықша белгилеп өтеди. Ал, каракалпак әдебиятында белгили жазыушы Ш.Сейитов бир әдебий сәўбетинде көркем аударманың жазыушы дәретиўшилигинде тутқан орны туўралы «Хәр бир жазыушы, шайыр ушын көркем аударма — ең жаксы шеберлік мектеби. Әдебиятка араласқан жигирма бес жылдың ишинде ... қырк-елиу жазыушы, шайырлардың гүрринлерин, қосықларын өз ана тилиме аударыу дәўиринде олар менен бираз «тәжірийбе алмастым». Солардың бәри де маған бир нәрсе берип кетти, бирак ең пайдалы тәсирин тийгизген Л.Толстой менен Н.А.Некрасовтың шығармаларын аударғаным болды. Бириншиден, белгили дәрежеде олардан шеберликлериниң сырын үйрендим, екіншиден, бул алыптардың хәр сөзине уйқас, эквивалент излей-излей өзимниң сөзлик фондымды недәўир дәрежеде байытыўға еристим»²⁴⁵ деп айтқан еди. Демек, көркем

²⁴³ Умұров Х. Бадий психологизм ва хозирги ўзбек романчилиги. Тошкент. «ФАН». 1983. - 64 б.

²⁴⁴ Давронова Ш. Адабий жараён ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги.: Филол. фан. номз. ... дис. авторсф. Тошкент. 2004. - 8, 11 бб.

²⁴⁵ Сейитов Ш. Талант ҳам тәғдир. Ш.Сейитов пенен әдебий сәўбет. // «Әмиўдәрәя». Нөкис. 1989. №8. — Б. 99-100.

аўдарма жазыўшы шығармаларынын стилин, сүүретлеў усылларын жетилистириўде «шеберлик мектеби» болып табылады.

1970-80-жылларда талантлы жазыўшы У.Пиржанов белгили кыргыз жазыўшысы Ш.Айтматовтын бир катар повестьлерин хэм «Әсирге татырлық бир күн» романын каракалпак тилине аўдарма иследи. Гүман жок, ол аўдарма барысында Ш.Айтматовтын сүүретлеў шеберлигин дөретиўшилик пенен өзлестирди. Бул өз гезегинде У.Пиржанов повестьлеринин стилин байытты. Ал, талантлы жазыўшы Ш.Сейитов белгили кыргыз жазыўшысы Ш.Айтматовтын шығармаларынын каракалпакша аўдармасына редакторлық етти. Бундай дөретиўшилик процесс каракалпак жазыўшыларына Ш.Айтматовтын көркем сүүретлеўдеги шеберлигин өзлестириўине үлкен тәсирин тийгизди. Мәселен, Ш.Айтматов дәстүрлеринин тәсирин 1980-жыллардағы каракалпак прозасында У.Пиржановтын «Қарда калған излер...» (1984), «Апрельдин соңғы акшамы» (1987) повестьлеринде, Ш.Сейитовтын «Шырашылар» (1986) романында **анык көриў мүмкин.**

«Қарда калған излер...» повестинин сюжети бийперзент инсаннның пүткил өмирин оның өзинин еске түсириўлери аркалы курылған болса, «Апрельдин соңғы акшамы» повестинде аклык сүйиўди әрман еткен Косберген ғаррының образы оның өзинин еске түсириўлери менен бирге хәзир жүз берип атырған трагедиялық ўақыялар жәрдемінде ашылады. Ал, Ш.Сейитовтын «Шырашылар» романынын барлық сюжети жетпис жасар Есжан ғаррының өткен өмирин **онын бир акшамда еске түсириўлерине** курылған. Ш.Сейитовтын бул романы менен Ш.Айтматовтын «Әсирге татырлық бир күн» романының уксаслықлары туўралы әдебиятшы К.Алламбергенов «Жазыўшы бул ўақыялардын барлығын өмирдин бир акшамының рамкасына сыйғызып берип оғада утымлы форма таңлай билген. Бул болса автордың Ш.Айтматовтын «Бир күним әсирдей» романындағы форманы творчестволық пенен және де алға раўажландырғанын аңлатып турады»²⁴⁶ деп пикир билдирген еди. Демек, каракалпак жазыўшылары Ш.Айтматов прозасындағы бул формалык изленислерди көркем аўдарма барысында өзлестирди. Себеби, У.Пиржанов 80-жыллардын биринши ярымында Ш.Айтматовтын «Әсирге татырлық бир күн» романын каракалпак тилине аўдарып, 1986-жылы «Әмиўдәрья» журналында (3, 4, 5, 6, 7-санларында), соңынан 1993-жылы өз алдына китап етип бастырып

шығарған еди. Қала берсе, У.Пиржанов «Қарда калған излер...», «Апрельдин соңғы акшамы» повестьлерин Ш.Айтматовтын усы романының көркем аўдармасы менен шуғылланып жүрген жыллары дөретти. Сондай-ақ, жазыўшы Ш.Сейитов та өзинин «Шырашылар» романын 80-жыллардын екннши ярымында жазып тамамлады хэм баспада жәриялады. Бундай дөретиўшилик байланыс, яғный көркем аўдарма хэм оған редакторлық етиў менен шуғылланыў каракалпак жазыўшыларына Ш.Айтматов прозасының көркемлик дәстүрлерин өзлестириўге хэм бул аркалы жекке (индивидуаль) стильлик шеберлигин көтериўге тиккелей тәсирин тийгизди.

Сондай-ақ, У.Пиржановтын «Қарда калған излер...», «Апрельдин соңғы акшамы» хэм Ш.Сейитовтын «Шырашылар» шығармалары менен Ш.Айтматовтын «Әсирге татырлық бир күн» романында сюжет курыўда уксаслық тәреплеринин және биреўи — бул шығармалардын хәммесинде сюжетлердин ғаррылар образы дөгерегине композициялық курылыўында. Бул шығармаларда барлық компонентлер (ўақыялар, мотивлер, образлар х.т.б.) ғаррылар образына шебер «бириктирилген». Бул шығармалардын авторлары ғарры образын тосыннан таңламаған. Себеби, бул шығармаларда узак өмир жолына, бай турмыс тәжирийбесине ийе ғаррылар образы аркалы шығарманын тийкарғы идеясы ашылады. Хәр бир жазыўшы өзинин идеясын берий ушын ғаррылардын өткендеги хәм бүгинги турмысының ең әхмийетли тәреплерин шығарманын сюжетине шебер енгизеди хәм усы аркалы олардын хәзирги турмысы менен руўхый жағдайларын ашып береди.

Өзбек прозасына XX әсирдин 80-жылларында кирип келген жазыўшы Хайридин Сулганов дөретиўшилигинде де ғаррылар образы тийкарғы орынды ийелейди. Жазыўшының «Миркәрим ғарры», «Ғаррылар палатасы», «Палаткадағы төрт еркек» х.т.б. гүрриндеринде карыялар образы шеберлик пенен ашып бериледи. Х.Сулганов гүрринлеринде карыялар образынын сәўлелениў өзгешеликлери туўралы изертлеўши Ш.Сониева өзинин «Х.Сулганов гүрринлеринде карыялар образы» деген мақаласында төмендегнше жазады: «Улыўма, өткен әсирдин сексенинши жылларында әдебиятта сапа өзгерислери көзге тасланды. Жазыўшы енди, Абдулла Қаххар айтқанындай, мисли «партияның солдаты емес, саналы ағзасы» екенин аңлап жеткендей еди. Бул дәўир гүрриншилигинде тек партия, шоралар идеясы деп жасаўшы мийнеткешлер, «колхозда бахтын тапқан» темир тәнли кахарманлар тәдирин емес, хақыйқый жанлы инсанларды, олардын турмыс тәризин, ишки кеширмелерин, руўхиятын өзгеше бир хақ кеўиллилик пенен

²⁴⁶ Аллаамбергенов К. Ығбал жағысы. // «Әмиўдәрья». Нөкис, 1989. №1. — Б. 71.

суўретлеу принципи үстинлик қыла баслады. Бул жагдай тосыннан емес еди. Илимий-техникалық раўажланыў жокары шокқыларға жеткен, бирак усынын менен катар жаўызлық, мийримсизлик, жалана ш рационализм сыяклы иллетлер хәўиж алған ала сапыран заманда ойшыл жазыўшы Шынғыс Айтматов айтқанындай, «Илим-техника қаншалық жокарылаған сайын, нешше әсирлерден бери ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған руўхый кәдириятларға итибар соншелли дәрежеде әззиленип барды. Ал, инсан зағы хеш қашан меҳир-мухаббатсыз, адалаттан, гөззаллықтан ләззет алмай жасай алмаған»²⁴⁷. Демек, бундай улыўмаинсаныйлық кәдириятлардың сәўлелениўи Ш.Айтматов дәретиўшилигине тән идеялық-көркемлик өзгешеликлердин бири еди.

Усындай сыпатлар ХХ әсирдин 80-жылларындағы өзбек хәм каракалпак прозасында да жийи ушырасады. Мәселен, У.Пиржановтын «Апрельдин сонғы акшамы» повестинде усындай илимий-техникалық прогресс дәўиринде жасап атырған Қосбергән ғаррының жас босанажак келининиң аўхалын хабарлаўға аўылында коммуникация куралы (телефон) жок, ал емлеўхана болса аўылдан алыста — район орайында жайласқан, сонлықтан ғаррының келинине өз ўактында жәрдем көрсетилмей, оның өмири қайғылы жуўмақланады. Минс, бул «турғынлық» ямаса «тубалаўшылық жыллары» деп аталған өткен әсирдин 70-80-жылларына тән карапайым аўыл халқының аянышлы турмысы еди! Ал, ғәрезсизлик дәўиринде ҳүкметимиз тәрәпинен аўылды социаллық жактан абаданластырыў мәселесине айрықша итибар берилип, оған арнаўлы мәмлекетлик сиясат дәрежесинде қатнас жасалыўы жәмийетимизге деген улыўмаинсаныйлық қатнастардың бир көриниси болып табылады.

Және бир айта кететуғын нәрсе, У.Пиржановтын дәслепки повестьлериниң бас қахарманларының хәммеси жаслар. Бул туўралы каракалпак әдебияттануында Қ.Максетов, З.Насруллаева, Қ.Султанов, Ж.Есенов, А.Султанов²⁴⁸ хәм тағы басқа әдебиятшылардың пикирлери

²⁴⁷ Сониева Ш. Хайридин Султон хикояларида қариялар образи. // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент. 2005. №3. — Б. 65.

²⁴⁸ Максетов Қ. 1966-жылдағы повестьлер ҳаққында. // Каракалпак әдебиятының мәселелери. — Нөкис. «Каракалпакстан». 1975. 1-топлам. 107-202-бб.; Насруллаева З. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. — Нукус. «Каракалпакстан». 1984. 100 с.; Султанов Қ. Излениў жолында. // «Әмиўдәрәя». — Нөкис. 1987. №9. 57-6.; Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). Нөкис. «Каракалпакстан». 1986; Султанов А. Каракалпак прозасында Ш.Айтматовтын поэтикалық дәстүрлери. — Нөкис. «Билим». 2007.

бар. Ал, жазыўшының 1980-жыллары дәреткен шығармаларында, тийкарынан, бас қахарманлар ғаррылар болып табылады. Бунын тиккелей бир себеби У.Пиржановтын көркем аўдарма менен шуғылланыўы, атап айтқанда, Ш.Айтматовтын «Әсирге татырлық бир күн» романын аўдарыўы деп ойлаймыз. Изертлеўши Г.Таўыбалдиева өзиниң кандидатлық диссертациясында Ш.Қалмырзаевтын «Палашы» гүррининиң Абдулла Қаххардын «Уры» шығармасы менен руўхый жақынлығын айта келип, ол туўралы академик Б.Назаровтын «Жақынлық еки гүрринде де гәп өгиз ҳаққында барғанында емес, әлбетте. Гәп көркем пикирлеў жақынлығы хәм уқсаслығында, характер жаратыў бойынша устаз жазыўшының дәретиўшилиқ принциплериниң шәкирт тәрәпинен раўажландырылыўында»²⁴⁹ деген пикирлерине силтеме берген еди. Усы сыяклы Ш.Айтматов, У.Пиржанов хәм Ш.Сейитов шығармаларында да бундай уқсаслықлар жазыўшылардың бирдей образдан, яғный ғаррылар образынан пайдаланғанында емес, ал сол образлардың типологиялық, руўхый жақынлығында, яғный улыўмаинсаныйлық қәсийетлердин ғаррылар образында жәмлестирилиўинде, устаз жазыўшы Ш.Айтматовтын образ жаратыў принциплериниң каракалпак жазыўшылары тәрәпинен даўам еттирилиўинде.

Ш.Айтматов «Әсирге татырлық бир күн» романында Едигениң жасы үлкен Қазанғанты жерлеў ўақылына байланыслы ишки кеширмелери, ой-толғаныслары арқалы инсан өмирин, оның кәдирикымбатын, инсанның инсанға болған меҳир-мухаббатының ол өлгеннен кейин де өшпейтуғынлығын улыўмаинсаныйлық түсиниклер негизинде ашып берсе, ал У.Пиржанов «Қарда қалған излер...» хәм «Апрельдин сонғы акшамы» повестьлеринде бийперзент Сийпатдийин хәм ақлық сүйиўди өрман еткен Қосбергән ғаррылардың образлары арқалы инсан өмириниң кәдирикымбаты оның изинде қалдырған әўладлары арқалы баҳаланатуғынлығын терең философиялық мазмунда ашып береді.

Сондай-ақ, көркем шығармаларда ғаррылар образына мурәжат етиў көркем прозада психологизм мәселеси менен тығыз байланыслы. Мәселен, Ш.Сейитовтын «Шырашылар» романындағы Есжан ғарры хәм Ш.Айтматовтын «Әсирге татырлық бир күн» романындағы Едигениң

²⁴⁹ Таваддиева Г. Шукур Холмирзаев хикояларида воқеликни бадийиңдрок этиш принциплари. Филол. фан. номз. ... дис. автореф. — Тошкент. 2001. — 11 б.

характерлерин ашыуда терең психологизмди колланыу жагдайы жүдө уксас. Еки романда да «бир күн» яки «бир түн» ишинде кахарманлардын (Едиге хэм Есжан ғаррынын) пүткил өмиринин социаллык хэм менаүй мазмуну философиялык-психологиялык планда ашып бериледи. Ш.Сейитовтын «Шырашылар» романында Есжан ғарры я ақ, я кызыл тәрөпке қосылмайды, оның ушын бунын әхмийети жоқ. Ол дәрәяда кемелердин қараңғы түнде қайырлап қалмауы ушын хәммеге тендей шом жағады. Себеби, ол «Бул дүньяда хәмме шырашы болыуы керек, биринин жүрегине бири шыра жағып жүрийи керек» деген улыўмаинсаныйлық түсиниклер тийкарында тиришилик етеди. ХХ әсирдин 80-жылларындағы рус прозасында В.Распутиннин «Өрт» повестиндеги бас кахарман Иван Петрович те жәмийетте хәр бир инсан таза хұждан менен, ояў қәлб пенен жасау керек деген улыўмаинсаныйлық түсиниклер менен жасайды. Бул шығармалардың хәммесинде баслы идеялар ғаррылар образлары арқалы сәўлеленген. Себеби, ғаррылар өткен хәм бүгинги күнге сын көз бенен қарайтуғын, баха бере алатуғын, бай өмирлик тәжирийбеге ийе руўхый жетилискен адамлар болып табылады. Сонлықтан, бул шығармаларда жазыўшылар ғаррылар образы арқалы хұждан, ийман хәм улыўма адамзатлық мәселелерди қозғайды. Бул шығармаларда ғаррылар образы сюжеттин композициялық уйытқысы хызметин де атқарады.

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ әдебиятында У.Пиржанов Ш.Айтматовтын прозасын қарақалпақ тилине көркем аўдарма ислеуи арқалы, ал Ш.Сейитов оның аўдармасына редакторлық етиуи нәтийжесинде белгили қырғыз жазыўшысының прозасында шебер қолланылатуғын трагедиялық-драмалық моментлерди дәретиўшилиқ усыл менен өзлестирди, терең психологизм менен шебер сүўретлеу усылын, ең баслысы күнделикли турмысты сүўретлеу арқалы пүткил дүньяжүзилик (глобалылық) мәселелерди, улыўма адамзатлық (гуманистлик) идеяларды берийдин түрли көркемлик жолларын, әдислерин үйренди, оларды дәретиўшилиқ пенен өзлестирди. Бул өз гезегинде өткен әсирдин 80-жылларындағы қарақалпақ прозасының идеялық жақтан тереңлесийине, образлық жақтан байыуына, стильлик жақтан түрленийине, раўажланыуына тәсир етти.

Биз бул бапта жазыўшылардың дәретиўшилиқ лабораториясы, онда қолланылған уксас сюжет хәм образлар эволюциясы, жазыўшылардың өз шығармалары үстинде ислеу өзіншелikleri хәм көркем аўдарманын дәретиўшилиқ процесске тәсирин үйрениу арқалы төмендегінше жуўмақларға келдик:

1. Жазыўшының индивидуаль стилин анықлауда дәретиўшилиқ лабораторияның орны мәселеси қарақалпақ әдебияттануи илиминде биринши мәртебе үйренилди.

2. Жазыўшы лабораториясын үйрениу арқалы оның кахарман характерин жаратыу стили анықланды. Мәселен, У.Пиржановтын «Сақалға тамған көз жаслар» гүррининдеги сюжетлердин сонынан «Апрельдин соңғы ақшамы» повестинде идеялық-тематикалық хәм жанрлық жақтан да раўажландырылғанлығы жазыўшының ишки талабы менен байланыслы көркемлик изленислер сыпатында көрсетилди.

3. Бир образдан өнимли пайдаланыу жагдайы талантлы жазыўшы Ш.Сейитов дәретиўшилиқ лабораториясында тийкары стильлик изленислердин бири болып, ол Ш.Сейитовтын пүгин дәретиўшилиги даўамында өнимли қолланылған шыйықшы образы арқалы ашып берилди. Жазыўшының шыйықшы образына қайта-қайта мүрәжат етиуи оның жекке стили хәм ишки талабы менен байланыслы жагдай сыпатында түсиндирилди.

4. Жазыўшының көркем текст үстинде ислеу өзіншелikleri қарап оның индивидуаль стили анықланды. Мәселен, У.Пиржанов өз шығармасын қайта бастырыуда оның атамасын, кахарманлардың атларын өзгертиуге көбирек итибар берсе, Ш.Сейитов өз шығармасын қайта бастырыу барысында оны стилистикалық жақтан жетилистиреди, айырым дүзетиулер хәм қосымшалар киритеди. Ал, Е.Өтепбергенов шығарманын қайта баспасында кемшилиқ кеткен орынларын толықтыруға, көбирек кахарманлар образын күшейтетуғын қосымша сүўретлеулерди киргизиуге хәрөкет етеди.

5. Бунда жазыўшының өз шығармасын қайта ислеуине тәсир ететуғын себеплер де көрсетилди. Мәселен, Е.Өтепбергенов шығармасын қайта ислеуде көбирек оқыўшылардың, әдебий сыншылардың сын пикирлерин есапка алса, ал У.Пиржанов шығармасының хәлсиз жерлерин өзи байқап дүзетип отырады. Бул автордың турмысты еле де теренирек үйрениуинин хәм шеберлигин жетилистирийинин нәтийжеси сыпатында көрсетилди.

6. 1980-жыллардағы қарақалпақ повестьлеринин стильлик жетилисийинде көркем аўдарманын орны айрықша болды. Әсиресе, Ш.Айтматов прозасына тән трагедиялық-драмалық сүўретлеулер, улыўмаинсаныйлық қәсийетлер хәм формалық изленислер усы дәуир повестьлерине көркем аўдармалардың тәсири нәтийжесинде өтти.

ЖУЎМАҚ

Көркем прозада стиль, оның шығарма көркемлігіне тәсири мәселесін 1980-жыллардағы қарақалпақ повестері мысалында изертлеу хәм усы тийкарда жазыушылардың индивидуаль стилин аныклау, сондай-ақ, әдебиеттану илиминде көркем стиль поэтикасы тууралы жүзеге келген илимий-теориялық пикирлерди салыстырмалы үйрениу төмендегише жуумақ хәм нәтийжелерге алып келди:

1. Көркем стиль жазыушының көркем-эстетикалық изленислериниң бири болып есапланады. Ол дәстүр хәм жанашыллық, типологиялық байланыслар, композициялық баянлау усуллары, көркем тил шеберлиги, дәретиушилик лабораториясы, дәретиушилик эволюциясы сыяқлы көркем-әдебий кубылыслар менен тығыз байланыслы үйрениледи.

2. 1960-80-жылларда қарақалпақ повестеринде лирико-психологиялық хәм психологиялық жанрлық-стильлик изленислер миллий әдебий дәстүрлер хәм дүнья әдебияты сүүретлеу дәстүрлериниң синтези нәтийжесинде кәлиплести. Бунда Ш.Сейитов хәм У.Пиржановлар прозасында лиризмниң қолланылыуы, бириншиден, олардың шайырлық таланты менен, екіншиден, лирикалық хәм эпикалық сүүретлеу синтези бойынша үлкен тәжирийбеге ийе миллий повестеримиздеги әдебий дәстүрлер эволюциясы, және де Ш.Айтматов поэтикалық дәстүрлері менен тығыз байланыслы болды. Сондай-ақ, бунда повесть жанры роман жанрына өтиуде көпир ұазыйпасын аткарды.

3. 1980-жыллар повестериндеги стильлик изленислер жазыушылардың дәретиушилик индивидуальлығы, фольклорлық дәстүрлер хәм типологиялық уқаслықларды пайдаланыу нәтийжесинде алып барылды. Атап айтқанда, бүгинги күн қахарманының келбстин, заманагөй турмыс проблемаларын ашып беріуде фольклорға — миф, аңыз, әпсана х.т. баска жанрларға мүрәжат етиу (А.Халмуратов, У.Пиржанов прозасында) айрықша стильлик-формалық изленислер сыпатында көрсетилди. Ал, жекке инсан тәғдирин сүүретлеу тенденциясы бойынша жазыушылардың (У.Пиржанов хәм Т.Мурат) бирдей мотивлерге, уқас сүүретлеулерге

мүрәжат етиуи сол дәуирдеги бурылыслы өзгерислер хәм уқас турмыс шараятларына байланыслы жүзеге келген бирдей көркемлик изленислер сыпатында бахаланды.

4. Усы дәуирдеги ең көзге тасланатуғын стильлик изленислер — бул көркем прозаның баянлау формаларының хәм усулларының сүүретлеу өзгешеликтері менен байланыслы көркемлик изленислер болып табылады. Бунда биринши беттен (субъектив) баянланған повестерде ұақыяларға катнас бир қахарман көзқарасынан сәулелендирилгенликтен, көркем психологизм формаларының қолланылуы мүмкиншилигиниң бираз шекленгенлиги, ал үшінши беттен (объектив) сүүретленген повестерде психологиялық сүүретлеу мүмкиншилигиниң бираз кенейгенлиги сезиледи.

5. Әсиресе, 1960-жыллардағы қарақалпақ прозасында лирико-психологиялық повестері менен танылған жазыушы У.Пиржановтың 1980-жылларға келип усы жанрда баянлаудың биринши бет формасынан үшінши бет формасына өтиуи, көркем психологиялық сүүретлеу әмелин, реалисттик сүүретлеу принциптерин еле де жетилистириу жолындағы көркемлик изленислері менен байланыслы болып табылады.

6. 1980-жыллардағы қарақалпақ повестеринде көркем ұақыт категориясы бойынша композициялық жанашылдықтар жүзеге келди. Бул стильлик изленислердин усы дәуирде роман жанрында да сәулелениуи қарақалпақ прозасында композициялық жанашылдықтардың комплекси хәм арнаулы изертлениуин талап етеди.

7. Усы дәуир повестеринде өнімлі қолланылған стилистикалық усуллардың бири қарсылықлы интонациялар соңғы дәуирдегі жанаша көркемлик изленислерден болып табылады. Олар шығармада, көбинесе, подтексттик мазмунды хәм қахарман тәғдириндегі трагедиялық, драмалық моменттерди беріу ушын қолланылған. Әсиресе, қарсылықлы интонациялар 1980-жылларда У.Пиржановтың повестеринде жиі ушырасады.

8. Жумыста жазыушының индивидуаль стилин аныклау оның дәретиушилик лабораториясын үйрениу арқалы алып барылды. Жазыушы лабораториясында уқас сюжет хәм образлардың өнімлі қолланылуы үйрениу арқалы оның қахарман характерин жаратыу стили ашып берилли.

9. Жазыушының көркем текст үстинде ислеу усулларына қарап оның индивидуаль стили анықланды.

10. Усы дәуирде жазыушылардың өзлери ислеген көркем аудармалардың индивидуаль стильди жетилистириудеги әхмийети

ашып берилди. Мәселен, 1970-80-жылларда талантлы шайыр, жазыушы хэм көркем аудармашы У.Пиржановтын белгили кыргыз жазыушысы Ш.Айтматовтын «Жәмийла», «Дәслепки муғаллим» повестлеринен баска барлык повестьлерин хэм «Боранлы бәндирги» романын каракалпак тилине аударыуы, Ш.Сейитовтын кыргыз жазыушысынын каракалпак тилиндеги көркем аудармаларына редакторлык етиуи олардын индивидуаль стилин жетилистириүде әхмийетке ийе болды.

Өзбек әдебиятшысы Т.Бабаев «... жазыушынын бир ғана шығармасынан келип шығып, онын индивидуаль стилин аныклау кыйын. Жазыушынын индивидуаль стили онын пүтин дөретиушилигин анализден өткериу процесинде ғана дурыс белгиленеди»²⁵⁰ деп түсіндірген еди. Усы пикирлерди есапка алсак, изертлеу жумысында 1980-жыллардағы каракалпак жазыушыларынын повесть дөретиүдеги индивидуаль стили олардын усы жыллардағы бир-еки шығармасынын мысалында көрсетилсе де, **дөретиушилердин усы дәуирдеги** повестьлери олардын дөретиушилик лабораториясы, усы шығармаларынан алдын хэм сон дөретилген шығармалары менен тығыз байланыслы үйренилди, салыстырмалы анализленди. Жазыушылардын усы дәуирдеги көркемлик изленислеринин мазмуны дәуир өзгерислери, жәмийет хэм көркем пикирлеу тәризинин раўажланыуы көзқарасынан баҳаланды. Бунын ушын усы жыллардағы повестьлердин стили тиккелей усы дәуир әдебий процеси менен байланыслы үйренилди.

²⁵⁰ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. — Тошкент: «Ўзбекистон», 2001. - 553 б.

МАЗМУНЫ

КИРИСИҮ	3
---------	---

I БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТИНИҢ СТИЛИН ИЗЕРТЛЕҮДИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРИ

1.1. Стиль тууралы улыўма теориялык түсиниклер	10
1.2. Повесть жанрынын тәбияты хэм көркем стиль. 1980-жыллардағы каракалпак повестьлеринин жанрлык-стильлик өзгешеликлери	16
1.3. Хәзирги каракалпак повестьлеринде дәстүр хэм жанашыллык (идеялык, тематикалык, жанрлык, формалык изленислер)	38

II БАП. ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТЬЛЕРИНИҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

2.1. Қахарман психологиясы хэм баянлау типологиясы	54
2.2. Баянлауда көркем уақыт мәселеси	75
2.3. Көркем проза тилинде қарсылыклы интонациянын хызмети	83

III БАП. ЖАЗЫУШЫ ЛАБОРАТОРИЯСЫ ХӘМ ИНДИВИДУАЛЬ СТИЛЬ

3.1. Дөретиушилик эволюциясы хэм индивидуаль стиль (идеялар хэм образлар эволюциясы)	90
3.2. Повесть дөретиүде шеберлик мәселеси. Жазыушы хэм көркем текст	96
3.3. Көркем аударма хэм әдебий тәсир	108
ЖУЎМАҚ	116

ЖӘМИЙЛА САҒЫЙДУЛЛАЕВА

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОВЕСТЬЛЕРИНДЕ СТИЛЬЛИК ИЗЛЕНИСЛЕР

(1980-жыллар)

Монография

Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкіс — 2020

Редактор
Тех. редактор
Оператор

Базаргүл Зиварова
Азат Хожамуратов
Света Қурбаниязова

Оригинал-макеттен басыўға руксат етилген ўақты 25.12.2020.
Қағаз форматы 60х84^{1/16}. Офсет усылында басылды. Гарнитурасы —
«Times KRKP». Көлемі 7,5 б/т. 6,97 шөртлі б/т.
6,69 есап б/т. Жәми 300 нускада. Бахасы шөртнама бойынша.
Буйыртпа №52.

АІ №114 лицензиясы берилген.

«Qaraqalpaqstan» баспасы: 230100,
Нөкіс қаласы, И.Каримов гүзары 109-жай.

«Qaraqalpaqstan» баспасында басылды.